

MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

RUSYA TÜRKLERİNDEN AHMED HADİ MAKSUDİ (1868-1941)'NİN
HAYATI VE FAALİYETLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
ESRA ŞENDERE

Tarih Ana Bilim Dalı
Genel Türk Tarihi Programı

Danışman: Prof. Dr. İsmail Türkoğlu
Mayıs 2019

Eseri tarafından hazırlanan adlı bu
tezin tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.
Lisans

Prof.Dr. İsmail Türkoglu

Tez Danışmanı

İ. Türkoglu

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında

Yokluk Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Prof.Dr. İsmail Türkoglu İ. Türkoglu

Üye : Prof.Dr. Osman Torulmaz

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ayna Askeroglu Ayslan

Üye : _____

Üye : _____

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak yazılmıştır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

RUSYA TÜRKLERİNDEN AHMED HADİ MAKSUDİ (1868-1941)' NİN HAYATI VE FAALİYETLERİ

ÖZET

Kazan'ın Taşsu köyünde 1868'de dünyaya gelen Ahmed Hadi Maksudi, öğretmen, pedagog, naşir ve yazardır. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra Kazan'daki Göl-boyu ve Allamiye Medreseleri'nde tahsiline devam etmiştir. Gazetesi *Tercüman*'ı yakından takip ettiği, fikirlerine ve faaliyetlerine saygı duyduğu İsmail Gaspıralı ile tanışmış, onun başlattığı usul-i cedit hareketinin Kazan'daki ilk temsilcilerinden olmuştur. Usul-i cedit hareketi temelinde mektep öğrencileri için ders kitapları hazırlamış, alfabe çalışmaları ile adından söz ettirmiştir. İsmail Gaspıralı'nın daveti ile ünlü cedit mektebi Zincirli Medrese'de 1894-1896 yılları arasında öğretmenlik yapmıştır.

Ayrıca Hadi Maksudi, uzun yıllar naşirlik yapmış, İdil-Ural Türkleri arasında en uzun ömürlü gazetelerden biri olan *Yıldız*'ı neşretmiştir. 1906-1918 yılları arasında yaklaşık 1900 sayısı neşredilen *Yıldız*, dönemin edebi, siyasi ve içtimai hayatı hakkında bilgi veren zengin yazar kadrosuna sahip bir gazete olmuştur.

Sovyet hâkimiyeti döneminde Hadi Maksudi'nin gazetesi kapanmış, emekli edilmiş, çeşitli suçlarla yargılanarak Vyatka şehrine sürgüne gönderilmiştir. Bu olaylar, Hadi Maksudi'yi psikolojik ve fiziksel açıdan etkilemiş, 1941 yılında Kazan'da vefat etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadi Maksudi, usul-i cedit, *Yıldız*, İsmail Gaspıralı, Kazan Tatarları.

THE LIFE AND ACTIVITIES OF AHMED HADI MAKSUDI (1868-1941) OF RUSSIAN TURKS

ABSTRACT

Ahmed Hadi Maksudi, who was born in 1868 in the Tassu village of Kazan, is a teacher, a pedagogue, a publisher and a writer. After receiving her first education from her father, he continued his education at the Golboyu and Allamiye Madrasas in Kazan. His newspaper met with İsmail Gaspirali who closely followed the *Tercüman* and respected his ideas and activities. He was one of the first representatives of the usul-i cedit movement in Kazan. He prepared textbooks for school students on the basis of the process of usul-i cedit movement, has made it mentioned by Alphabet studies. With the invitation of İsmail Gaspirali, he taught at the famous cedit school, Zincirli Madrasa between the years of 1894-1896.

Hadi Maksudi, has been a writer for many years and has been one of the longest-lived newspapers among Idil-Ural Turks. Between the years of 1906-1918, *Yıldız*, the number of about 1900 was published. became a newspaper with a rich staff of writers who gave information about the literary, political and social life of the period.

In the period of Soviet rule Hadi Maksudi's newspaper was closed, retired, tried with various crimes and exiled the city of Vyatka. These events influenced Hadi Maksudi psychologically and physically, in 1941, he died in Kazan.

Key Words: Hadi Maksudi, usul-i cedit, *Yıldız*, İsmail Gaspirali, Kazan Tatars.

ÖNSÖZ

XX. yüzyılın başı İdil-Ural Türkleri için önemli olayların zuhur ettiği, milli ve kültürel yönden gelişmelerin başladığı bir dönem olmuştur. İsmail Gaspıralı'nın usul-i cedit eğitimi ve gazetesi *Tercüman* ile başlayan yenileşme hareketleri 1905 Rus İhtilalinin getirdiği nisbî serbestlik ortamıyla birlikte gelişme ve yayılma imkânı bulmuştur. Birçok gazete ve dergi neşredilmeye başlanmış, siyasi alanda faaliyet gösterme fırsatı elde edilmiştir. Bu dönemde birçok aydın, ilim adamı, siyasetçi yetişmiş, faaliyetlerini eğitim ve basın yolu ile yaymaya gayret etmişlerdir. Kazan Tatarları arasındaki ilk usul-i ceditçilerden olan, yazdığı ders kitapları, eğitim faaliyetleri ve gazetesi ile öne çıkan bir isim de Hadi Maksudi olmuştur. Bu çalışmada Hadi Maksudi'nin hayatı, fikirleri ve eserleri incelenmiş, faaliyetleri ile İdil-Ural Türkleri arasındaki önemi vurgulanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın hazırlık sürecinde birçok kişinin yardım ve desteği olduğunu belirtmeliyiz. Öncelikle Kazan'a gitmeme yardımcı olarak arşiv ve kütüphanelerdeki kaynaklara ulaşmamı sağlayan sevgili ağabeyim Süleyman Rahimov'a, Tataristan İlimler Akademisi Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü çalışanlarına, Kazan'da tanıştığım, samimi yaklaşımları ile bana yabancılık hissettirmeyen kıymetli arkadaşlarım Aliya, İnci, Ayman ve Medina'ya, *Tercüman* gazetesinin ulaşamadığımız sayılarını gönderen Dr. Öğretim Üyesi Yılmaz Özkaya'ya ve tezimi okuyarak gerekli düzeltmeleri yapmamı sağlayan arkadaşım Suat Kaymak'a teşekkür ederim.

Son olarak çalışmamın her aşamasında büyük desteğini gördüğüm, elindeki tüm kaynaklarını benimle paylaşma nezaketini gösteren, Kazan'a gitmeme yardımcı olarak orijinal kaynaklara ulaşmamı sağlayan, tezimi defalarca okuyarak gerekli önerilerde bulunan saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. İsmail Türkoğlu'na en içten teşekkürlerimi sunarım.

Esra Şendere

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	5
AHMED HADİ MAKSUDİ’NİN HAYATI	5
1.1. Ailesi.....	5
1.2. Tahsil Hayatı.....	6
1.3. İsmail Gaspıralı ile Tanışması.....	8
1.4. 1905 Rus İnkılabı ve Sonrası	13
1.5. Gazete Neşretme Fikri.....	14
1.6. Usul-i Cedit Hareketi ve Hadi Maksudi’nin Faaliyetleri.....	16
1.7. Eğitim Faaliyetleri.....	20
1.8. Şubat İhtilalinden Sonraki Faaliyetleri	23
1.9. Sovyetler Dönemindeki Hayatı.....	24
1.10. Son Yılları ve Ölümü.....	26
II. BÖLÜM	29
İDİL-URAL TÜRKLERİNDE BASIN-YAYIN FAALİYETLERİ VE YILDIZ GAZETESİ	29
2.1. Gazeteler.....	29
2.2. Dergiler	32
2.3. Yıldız Gazetesi	33
2.3.1. Gazetenin Biçimi.....	34
2.3.2. Gazetenin Mesleği ve Yayın Politikası	35
2.3.3. Yazar Kadrosu	36
2.4. Yıldız’da Öne Çıkan Konular.....	44
2.5. Yıldız’ın Özel Sayıları	47
III. BÖLÜM	50
AHMED HADİ MAKSUDİ’NİN FİKİRLERİ	50
3.1. Eğitim Hakkındaki Fikirleri	50
3.2. Dil Hakkındaki Fikirleri.....	53
3.3. Dini Konulardaki Fikirleri.....	55

3.3.1. Panislamizm Hakkındaki Fikirleri.....	58
3.4. Güncel ve Siyasi Meseleler Hakkındaki Fikirleri	59
3.5. Meşhur Şahıslar Hakkındaki Fikirleri	63
3.6. Tatar Adı Üzerine Fikirleri	64
3.7. Sosyal Alandaki Fikirleri.....	66
IV. BÖLÜM.....	69
AHMED HADİ MAKSUDİ’NİN ESERLERİ	69
4.1. Muallim-i Evvel	69
4.2. Muallim-i Sani.....	69
4.3. Kıraat-i Kuran	70
4.4. Türk-i Sarfi	70
4.5. Türk-i Nahvi.....	70
4.6. İbadet-i İslamiye	70
4.7. Hukuk-ı İslamiye	71
4.8. Dürus-ı Şifahiye.....	71
4.9. İstiftah	72
4.10. İstikmal	72
4.11. el-Kavanin el-Nahviye	72
4.12. Rusistan.....	73
4.13. Frangistan.....	73
4.14. Tataristan.....	73
4.15. Dünya Malumatı.....	73
4.16. Dil Bilgi.....	74
4.17. Fenni Kamus	74
4.18. İmla Kaideleri.....	75
4.19. Enbiyâü’n-Nebiye.....	75
4.20. Akaid-i Manzume	75
4.21. Meşk-i Hat.....	76
4.22. Arabiyat.....	76
4.23. Mizanü’l-Efkâr	76
4.24. Takvim-i Divari	76
4.25. Müteharrik Elifba	77
4.26. Tercüman Rusi	77
4.27. Ahkâm-ı Şeriyye.....	77
4.28. Devlet Duması’nın Hem Anın İçin Çilenler Saylavının Nizamnamesi	78

SONUÇ	79
KAYNAKÇA.....	82
EKLER	92
ÖZGEÇMİŞ.....	111

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
akt.	: aktaran
A.Ü.D.T.C.F.D.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
bkz.	: bakınız
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
İA	: İslam Ansiklopedisi
JTS	: Journal of Turkish Studies
Nr.	: numara
s.	: sayfa
SNK	: Halk Komiserleri Sovyeti
S.R	: Sosyalist Revizyonistler
t.y.	: tarih yok
yay. haz.	: yayına hazırlayan

GİRİŞ

Rusya Federasyonunun güneyinde yer alan, tarihi gelişim süreci içinde farklı zamanlarda ve farklı coğrafi alanlarda varlığını sürdürmüş Türk topluluklarının yaşadığı coğrafyalardan biri olarak İdil-Ural bölgesi, Türk tarihi, edebiyatı ve folkloru için ayrı bir önem taşımaktadır.

XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başı, İdil-Ural sahasındaki Türkler için siyasi, edebi ve içtimai hayatlarının canlandığı bir dönem oldu. Bu dönemde dinî yenileşme ile birlikte eğitimde yenileşme hareketlerinin başlamasıyla siyasi ve kültürel yönden gelişmeler yaşandı. Rusya’da yaşayan Türkler, birçok gazete, dergi neşrederek problemlerini duyurmaya ve çözüm yolları aramaya başladılar.

Bölgede milli bilincin oluşumuna katkı sağlayan, matbuatın gelişmesine önayak olan, siyasi faaliyetleri ile haklarını koruma yolunda harekete geçen Kazan Tatarları ise önemli bir konuma sahipti. Özellikle Kazan Tatarları arasında çok sayıda siyasi lider, tarihçi, edebiyatçı ve aydın yetişti.

Bu dönemde yaşamış ve faaliyette bulunmuş bir aydın da Ahmed Hadi Maksudi oldu. Yazdığı 30’a yakın ders kitabı ve 12 yıl boyunca neşretmeyi başardığı gazetesi ile birlikte İdil-Ural Türklerinin gelişimine katkı sağlayanların başında gelen Hadi Maksudi, ne yaşadığı dönemde ne de vefatından sonra hak ettiği değeri gördü.

Çalışmamızda, XX. yüzyılın başında Kazan Tatarları arasında önemli bir yere sahip olmasına rağmen yeterince tanınmayan Hadi Maksudi’yi tüm yönleri ile ele almaya çalıştık. Hayatını, gazetesi *Yıldız*’ı, yazdığı eserleri ve fikirlerini vermeye çalışmak, onu sadece Kazan Tatarları arasında değil Türk Dünyasına tanıtmak ise amacımız oldu.

Çalışmada ana kaynak olarak ise Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi, Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi ve Kazan Federal Üniversitesi Kütüphanesi’nden elde edilen arşiv belgeleri, *Yıldız* gazetesi nüshaları ve eserleri kullanıldı. Bu arşiv belgeleri arasında Hadi Maksudi’nin kendi hayat hikâyesini anlattığı iki adet el yazması belge mevcuttur. “Vakay-i Yevmiyem” adını verdiği ilk belge 1893 yılında yazılmış, günlükten çok karalama defteri olarak kullanmıştır. İkinci

belge olan 1934'te Vyatka şehrinde sürgünde iken yazdığı el yazması belge ise sadece iki sayfa olduğundan detaylı bilgi mevcut değildir.

1906-1918 yılları arasında yaklaşık 1900 sayısı neşredilen *Yıldız* gazetesinin tüm yıllarına ulaşmakla birlikte bazı yıllara ait sayılar eksiktir. Ayrıca bazı sayılar da yıpranmış veya baskı hatası nedeniyle okunamaz durumdadır. Elimizdeki sayıların çokluğu genel muhtevasına vakıf olmamızı sağladığından eksik sayılar, çalışmanın gidişatını olumsuz etkileyecek nitelikte değildir.

Hadi Maksudi'nin eserlerine ise Tataristan Cumhuriyeti arşivlerinden ve kütüphanelerinden ulaştık. Buralarda eserlerinin çoğunu görmekle birlikte, bazı kitaplarının arkasında verdiği eserler listesinde adı geçen fakat kütüphanelerde bulamadığımız kitapları oldu. Fakat bu kitapların yayımlanıp yayımlanmadığı da bilinmemektedir. Hadi Maksudi'nin kimi zaman gazetesindeki yazılarını kitapçık şeklinde bastırarak gazetenin eki olarak okuyucularına hediye ettiğinden listede adı geçen eserlerin ayrıca yayımlanmamış olma ihtimalleri de vardır.

Çalışmamızda ana kaynakların azlığı dolayısıyla dönemin matbuatı ve kendisi hakkında yazılanlardan da faydalandık. Bu kapsamda Hadi Maksudi'nin hayatı ve faaliyetlerini ilk kaleme alan İsmail Gaspıralı olmuştur. Gaspıralı, gazetesi *Tercüman*'da *Akgül Destesi* adlı biyografik bir seri makale kaleme almış, dönemin aydınlarına yer vermiştir. Bu aydınlar arasında yer verdiği bir isim de Hadi Maksudi olmuştur. Gazetenin 15 Mart 1906'da çıkan 26. sayısında Hadi Maksudi'nin doğduğu yer, tahsil hayatı ve birkaç kitabından bahsedilmiştir.

Hadi Maksudi'den bahseden bir diğer isim de Şerefüddin Şehidullin olmuş, *Zaman Kalındarı* adlı eserinde Hadi Maksudi'ye yer vermiştir. Bu esere ulaşamadığımızdan çalışmamızda kullanma imkânı bulamadık.

Hadi Maksudi hakkında eser kaleme alanlardan biri de Kazan Tatar aydınlarından bir dönem *Yıldız*'da beraber çalıştıkları Abdullah Battal Taymas olmuştur. *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudiler* adlı kitabında Hadi Maksudi'nin faaliyetlerine yer vermiştir. Bu eserde Hadi Maksudi'nin kardeşi Sadri Maksudi hakkında daha detaylı bilgi verilmiştir. Hadi Maksudi'nin ders kitapları ve pedagog olarak faaliyetlerini öne çıkarmakla birlikte daha çok kendisinin *Yıldız*'da nasıl çalışmaya başladığı ve neden

ayrıldığı gibi konular üzerinde durmuştur. Çağdaşı olarak verdiği bilgiler hayatı hakkında detay vermekten uzaktır.

Hadi Maksudi hakkında en detaylı çalışma ise Kazan'da Feride Gaffarova tarafından yapılmıştır. *Ahmedhadi Maksudi* ve *'Yıldız' Kabızgan Maksud* adlı kitapları Hadi Maksudi'nin hayatı ve gazetesine dair yazılmıştır. Adı geçen kitaplarda da kimi zaman kaynak gösterilen gazete yıllarında hatalar olsa da en yakın ve en doğru bilgileri vermesi açısından çalışmamızda faydalandığımız en önemli eserlerden biri olmuştur.

Gabdülhak Zebirov'un *Maksud Baba Hem Maksudiler* adlı kitabı ise sadece Hadi Maksudi hakkında değil Hadi Maksudi'nin dedesinin babası olan Maksud Efendi'den başlayarak Maksudiler ailesi hakkında bilgi vermektedir. Hadi Maksudi'nin şeceresini vermesi ve hakkında yazılan birkaç makaleyi de içermesi bakımından çalışmamız için önemli bir eserdir.

Adı geçen eserler dışında Hadi Maksudi hakkında herhangi bir kitap olmamakla birlikte çeşitli dergilerde makaleler yayımlanmıştır. Bu makaleler de genelde birbirini tekrar eder niteliktedir. Türkiye'de ise bugüne Hadi Maksudi'nin hayatı ve faaliyetleri ile ilgili bir çalışma yapılmamıştır.

Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. *Ahmed Hadi Maksudi'nin Hayatı* adlı birinci bölümde ailesi, doğduğu yer, tahsil hayatı, ilk faaliyetleri ve ölümünden bahsedilmiştir. Bu kapsamda ilk usul-i ceditçilerden biri olarak Hadi Maksudi'nin ceditçilik hareketi temelindeki çalışmaları ve genel olarak usul-i cedit hareketine yer verilmiştir. Yine bu bölümde İsmail Gaspıralı ile tanışması ve gazete neşretme fikri de anlatılmaya çalışılmıştır.

İdil-Ural Türklerinde Basın-Yayın Faaliyetleri ve Yıldız Gazetesi isimli ikinci bölümümüz *Yıldız* gazetesine ayrılmıştır. *Yıldız* gazetesinin durduğu yer ve mahiyetinin anlaşılması bakımından ilk olarak dönemin matbuatı hakkında bilgi verilmiştir. Gazetenin şekli ve içeriği, yazar kadrosu, dili, mesleği anlatılmış, *Yıldız*'da öne çıkan haberlere ve özel sayılarına yer verilmiştir. Odak noktamız Hadi Maksudi olduğu için gazetede öne çıkan konuları tek tek incelemek yerine tek başlık altında toplamayı çalışmamız açısından daha uygun gördük. Gazetenin uzunca bir dönem yayınlanması ve İdil-Ural Türkleri arasında önemli dönüm noktalarının olduğu bir

dönemde neşredilmiş olmasından dolayı gazetenin müstakil bir çalışmaya konu olabileceğinin kanaatindeyiz.

Ahmed Hadi Maksudi'nin Fikirleri adlı üçüncü bölümde ise kaynağını gazetesi *Yıldız*'dan aldığımız yazıları üzerinden çeşitli olaylar hakkındaki görüşlerini ele almaya çalıştık. Bu bağlamda eğitim, dil, din konularındaki meseleler, döneminin sosyal ve siyasi hayatına bakışı, çağdaşları veya önemli bir konuma sahip gördüğü tanınmış aydınlar hakkındaki düşüncelerini vermeye çalıştık.

Çalışmamızın *Ahmed Hadi Maksudi'nin Eserleri* isimli dördüncü ve son bölümünde ise Hadi Maksudi'nin eserleri tanıtılmaya çalışılmış ve kitapları hakkında kısa kısa bilgiler verilmiştir. 30'a yakın eseri bu bölümde tanıtılmıştır. Sonuç bölümünden sonraki ekler kısmında da Hadi Maksudi'nin şahsî ve ailesi birlikte olduğu fotoğrafları, el yazması örnekleri, gazetesinden bir nüsha, belirli kitapları ve bazı arşiv belgeleri verilmiştir.

Hadi Maksudi'nin gazetesi *Yıldız*'ın Kazan Tatarcasında okunuşu “Yulduz” veya “Yoldız” şeklindedir. Ancak biz çalışmamızda günümüz Türkçesine uygun olarak “Yıldız” şeklinde kullanmayı tercih ettik.

XX. yüzyılın başı gibi Rusya'da yaşayan Türkler arasında önemli olayların yaşandığı bir dönemde yaşaması, uzun yıllar gazete çıkararak dönemin ihtiyaçlarını iyi görmesi, siyasi alanda olmasa da bir fikir adamı olarak onu ve faaliyetlerini tanıtmanın dönemin Kazan Tatar aydınları ve matbuat alanında çalışacaklara yarar sağlayacağını düşünmekteyiz.

I. BÖLÜM

AHMED HADİ MAKSUDİ’NİN HAYATI

1.1. Ailesi

Ahmed Hadi Maksudi, Kazan’da huddam ocağına¹ mensup bir aileden gelmektedir. Dedesinin babası Kazan’ın meşhur şeyh ve müderrislerinden Molla Maksud (1760-1865) Efendi’dir.² Yaklaşık 105 sene yaşayan ve ömrünün büyük kısmını ders vermekle geçiren bu mollaya istinaden evlatlarına “Maksudof” ismi lakap olarak verildi.³ Dedesi Gayneddin Efendi de marifetli bir molla olup, Kazan’ın Taşsu köyüne yerleşti. Hadi Maksudi’nin babası olan Nizamettin Efendi, Kazan’daki Gölboyu Medresesi’ni tamamlayıp babası gibi molla olmak için icazet aldı. Nizamettin Efendi, babasının devrettiği imamlik görevinin yanı sıra köy okulunun idaresi ile de meşgul oluyordu. Medresede okuduğu dönemde Rusça ve muhasebe dersleri alan Nizamettin Efendi, bu eğitim sayesinde her yıl Nijni Novgorod’daki Mekerce Fuarı’na katılarak, Kazan’daki Akçurinler gibi bayların (zenginlerin) ticaret işlerine yardımcı olup, muhasebecilik yapıyordu. Hadi Maksudi’nin annesi Meftuha Hanım ise köy okulunun kızlar bölümünü idare eden okuryazar bir kadın idi.

Ahmed Hadi, Nizamettin Efendi ile Meftuha hanımın beş çocuğundan ilki olup, 28 Eylül 1868’de Kazan’ın Taşsu köyünde (bugünkü Biektau kasabası) dünyaya geldi. Evliliklerinden Ahmed Hadi dışında Selahattin ve Sadrettin isimlerinde iki oğulları ve Mesfufe ile Menşure isimli iki kızları oldu.⁴

¹ Meşhur din âlimlerinin yetiştirildiği bir ocak. Bkz. Yavuz Akpınar, “İsmail Gaspıralı’nın ‘Akgül Destesi’ Adlı Biyografik Eseri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Nr. 29, 2010, s.22.

² Şeceresi için bkz. Ek-15.

³ İsmail Gaspıralı, “Akgül Destesi Yaki Edebiyat-ı Cedide Hademeleri Ahmed El-Hadi Maksudof”, *Tercüman*, Nr. 26, 15 Mart 1906, s.1-2.

⁴ Gabdülhak Zebirov, *Maksud Baba Hem Maksudiler*, Kazan 2000, s.10-14.

1.2. Tahsil Hayatı

Hadi Maksudi, ilk tahsilini köyünde babası Nizamettin Maksudi'den alıp onun yardımıyla Farsça sarf ve nahiv kitaplarını okumayı öğrendi. Yine babasının teşviki ile Arapça'ya merak salıp, her bir Arapça sözün anlamını ve dilbilgisini öğrenmeye çalışıyordu. Bu dönemde Nizamettin Maksudi'ye hacılar aracılığıyla eski gazeteler de gelmekte idi. Okumaya meraklı olan Hadi Maksudi babasına gelen gazeteleri okuyup anlamaya gayret ediyordu. Ayrıca Farsça ve Osmanlı Türkçesi birçok kitabı okumaya da başlamıştı.⁵

Hadi Maksudi, eğitimine babasının ve Musa Carullah⁶, Alimcan Barudi⁷ gibi Tatar aydınlarının da eğitim aldığı Kazan'daki ünlü Gölboyu Medresesi'nde devam etmeye başladı. O, bu medresede okurken İsmail Gaspıralı⁸ tarafından Kırım'da *Tercüman*

⁵ Hadi Maksudi, "Yıldız'un Tarihi", *Yıldız*, Nr. 1591, 15 Ocak 1916, s.1.

⁶ Musa Carullah (1873-1949): Rostov yakınlarındaki Novo-Çerkassk şehrinde doğmuştur. 1888'de Kazan'daki Gölboyu Medresesi'ne gönderilmiştir. 1895'te dini ilimlerde eğitim almak maksadıyla Maverünnahir'e geçmiş, Buhara medreselerinde eğitim görmüştür. Medrese dışında fıkıh, felsefe ve matematik dersleri almıştır. Buradan İstanbul'a ardından Mısır'a geçen Carullah, burada fıkıh ve hadis âlimlerinden özel dersler almıştır. Mısır'da kaldığı süre boyunca Kur'an tarihi üzerinde çalışmıştır. Ardından Hicaz, Mekke, Medine, Şam ve Beyrut'a seyahat eden Carullah, bu gezilerinde Arapça ve Farsçasını geliştirmiştir. İslami ilimlerde ıslah ve yenilik fikirlerinden etkilenmiştir. *Ülfet, El-Asrül Cedit, el-Islah* gazetelerinde çalışmıştır. Rusya Müslümanlarının 1904-1914 arasında yaptığı toplantılara katılmıştır. 1912 yılında *Kur'an*'ın Tatarca tercümesini bitirmiş fakat bastıramamıştır. 1921'de Sovyetler aleyhine çalıştığı iddiasıyla Taşkent'te tutuklanmış, serbest kaldıktan sonra Leningrad'a dönüp oradaki büyük camide imamlık yapmıştır. *İslâm Milletlerine* adlı eserinin Berlin'de yayımlanması üzerine 1923'te tekrar Moskova'ya sürgüne gönderilmiştir. 25 Ekim 1949'da Kahire'de vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, İstanbul 2005.

⁷ Alimcan Barudi (1857-1921): Kazan'ın Porkhovaya Sloboda yöresinde doğmuştur. İlk tahsilini Gölboyu Medresesi'nde aldıktan sonra 1875'te Buhara'ya gitmiştir. Abdülnasır Kursavi ve Şehabeddin Mercani'nin fikirlerinden etkilenen Barudi, Kazan'a döndüğünde usul-i cedit hareketi temelinde eğitim vermek üzere Muhammediye Medresesi'ni kurmuştur. 1917 ihtilalinden sonra toplanan Rusya Müslümanları Kurultayı'nda müftü seçilmiştir. İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarların Millet Meclisi'nde bulunmuştur. Rusya'daki açlık ve kıtlık yüzünden zor zamanlar geçiren Alimcan Barudi, 1921 yılında Moskova'da vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Abdullah Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Alimcan Barudi*, İstanbul 1958.

⁸ İsmail Gaspıralı (1851-1914): Kırımlı fikir adamı, gazeteci ve yayıncıdır. İsmail Bey, Müslüman mektebinde başladığı öğrenimini Akmesicid Erkek Gimnazyonu'nda sürdürmüştür. Buradan mezun olduktan sonra önce Voronej'de bir askerlik okuluna ardından Moskova'daki Harp Okulu'na girmiş, Moskova'daki tahsil yıllarında dönemin Rus fikir hayatını ve aydınlarını yakından tanımıştır. 1868'de Zincirli Medrese'de, 1869'da Dereköy'de Rusça öğretmenliği yapmıştır. Mevcut problemleri yakından gören Gaspıralı yayın yoluyla faaliyete geçmek istemiş, fikirlerini ortaya koyabileceği Türkçe bir yayın organına ihtiyaç duymuştur. Bu doğrultuda 1883'te, Rusça'sı ile birlikte yayımlanması şartıyla Tatarca bir gazete neşrine müsaade almıştır. İlk nüshası 22 Nisan 1883'te Bahçesaray'da *Tercüman* adıyla neşredilmiştir. Eğitimde yeni anlayış olan usul-i cedit'i savunmuş ve ilk usul-i cedit mekteplerini açmıştır. "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" fikrini benimsemiştir. 24 Eylül 1914 tarihinde Bahçesaray'da vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Cafer Seydahmed Kırmir, *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul 1934; Hakan Kırımlı, "Gaspıralı, İsmail Bey", *DİA*, XIII, 1996, s.392-395;

gazetesi neşredilmeye başlanmıştı. İlk çıktığı dönemde fazla yaygın olmayan *Tercüman*, Kazan’da bazı yerlerde ve belli kişilerde bulunuyordu. Hadi Maksudi’nin akrabalarından Muftahiddin İmankulu’na bu gazetenin gelmesiyle o da *Tercüman* ile tanışma fırsatı buldu. *Tercüman*’ı çok beğenen Hadi Maksudi, her hafta gazeteyi temin edip okumaya başladı.⁹ Bu dönemde Türkiye’den gelen süreli yayınları ve kitapları da okumaya devam edip özel hocadan Rus dili dersleri de aldı. 1881 yılında girdiği Gölboyu Medresesi’ni 1889’da tamamladı ve 1890-1893 yılları arasında Kazan’daki Allamiye Medresesi’nde ceditçi eğitim aldı. İmtihanlarındaki başarısından dolayı medrese hocası olarak da çalıştı.¹⁰ Bu dönemde medreseyi bitirenler ukaz (resmi belge) almak için Ufa’ya giderdi. Hadi Maksudi de medreseyi bitirince 1893 yılında Ufa’ya gitti; buradaki sınavda başarılı olarak imam hatip ve müderris diploması aldı.¹¹

Hadi Maksudi, 1894’te İstanbul’a giderek İstanbul Türkçesini kâmileştirdi ve Türk mekteplerinin durumunu, ıslahat yollarını yakından görme imkânı buldu. Bu arada Tanzimat dönemi (1839-1876) aydınlarından Ahmet Midhat Efendi¹² ve çıkardığı gazete dolayısıyla “İkdamcı” olarak anılan Ahmet Cevdet¹³ gibi devrin önemli gazeteci-yayıncıları görüşüp, onların fikirlerinden etkilendi. İstanbul’dan dönerken Bahçesaray’a uğrayan Hadi Maksudi, İsmail Gaspıralı ve müderris Habibullah Efendi’nin davetleri üzerine meşhur cedit mektebi Zincirli Medrese’de Arap edebiyatı,

⁹ Hadi Maksudi, “Yıldız’un Tarihi”, *Yıldız*, Nr. 1591, 15 Ocak 1916, s.1.

¹⁰ F.Y. Gaffarova, *Tatar Mohacirleri (Tatar Fiker İyalerinin XX. Gasırda Türkiyedeki İctimai-Siyasi İşçenlekleri)*, Kazan 2004, s.16.

¹¹ Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi, *F.128, Op.1, D.1*.

¹² Ahmet Midhat (1844-1912): Tanzimat dönemi gazeteci ve yayıncılarından olan Ahmet Midhat, Tophane’de dünyaya gelmiştir. Erken yaşta babasını kaybedince ilçe müdürü olan ağabeyinin yanına Vidin’e giderek ilk eğitimine başlamıştır. Mithat Paşa’nın Vidin valisi olduğu dönemde ağabeyinin Vidin’e gitmesi sebebiyle Ahmet Midhat da Niş’e gitmiştir. Burada eğitimine devam etmiş, Fransızca öğrenmiş, *Tuna* gazetesinde yazılar yazmaya başlamıştır. Bir dönem memuriyet yaptıktan sonra İstanbul’a dönmüş, burada *Devir* ve *Bedir* adlı gazeteleri çıkarmıştır. İslam aleyhtarlığı ile suçlanarak Rodos’a sürgün edilmiştir. Döndükten sonra gazetecilik tarihinde en uzun ömürlü yayınlarından biri olan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini kurmuştur (1876). Yazılarında sadeliği ve Türkçeciliği savunmuş, dil hakkında yazılar yazmıştır. 150 kadar basılmış eseri mevcuttur. Daha fazla bilgi için bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 2013, s.143-161.

¹³ Ahmet Cevdet (1862-1935): İstanbul’da doğmuştur. Kaptanpaşa Rüştîyesi’ni bitirdikten sonra Mülkiye ve Hukuk Mektebi’nden mezun olmuştur. Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca ve Almanca öğrenmiştir. *Tercüman-ı Hakikat* ve *Takvim-i Vekayi* gazetelerinde çalışmıştır. 1894’te *İkdam* gazetesini kurmuş, uzun yıllar burada yayın yaptığından “İkdamcı” olarak anılmıştır. Gazetecilik yanında yayıncılıkla da meşgul olmuştur. Sade bir dil kullanmayı tercih etmiş, Türkçülüğü ve Türkçeciliği savunmuştur. Ankara’da yapılan I. Matbuat Kongresi’ne katıldığı gün çok heyecanlanmış bir gün sonra 27 Mayıs 1935’te vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Nuri Yüce, “Ahmed Cevdet, İkdamcı”, *DİA*, II, 1989, s.55-56.

mantık ve akaid derslerine öğretmen tayin edildi. Bu medresede Rusça muallimi olan İsmail Limanov'dan Rusça dersleri de aldı.¹⁴

İki yıl sonra 1896'da Kazan'a döndü ve buradaki Öğretmen Okulu'nda (Učitelskaya Şkola) yapılan sınavı geçerek öğretmen (uçitel) unvanı aldı. Onun bu başarısı *Tercüman* gazetesinde yer bulup, bir Tatar gencinin öğretmen olmasından dolayı memnuniyet duyulduğu ifade edilir.¹⁵

Hadi Maksudi, 1897 yılında "Kardeş Yunusovlar" himayesindeki Müslüman balalar yurdunda Tatar dili, tarihi ve coğrafya dersleri verdi. Yurt müdürü M. Yunusov, ondan övgüyle bahsederek öğretmen olarak kendisine yüklenen vazifeleri dürüstlükle yaptığını, çocukları yeni metot ile okutup, onlara iyi bir terbiye verdiğini belirtmektedir.¹⁶

Hadi Maksudi, sürekli kendisini geliştirmeye çalışan bir kişidir. Örgün bir üniversite eğitimi almasa da ilgisi ve isteği doğrultusundaki dersleri takip etmiş, 1903-1905 yıllarında Kazan Üniversitesi'nin hukuk ve pedagoji fakültelerindeki derslere dinleyici olarak katılmıştır.¹⁷ 1906-1930 yılları arasında Tatar Pedagojik Üniversitesi'nde Arap dili okutmanlığı da yapmıştır.¹⁸

1.3. İsmail Gaspıralı ile Tanışması

Hadi Maksudi, medresede okuduğu dönemde yaz aylarında Tüccar İmankulof'un yanında defterdarlık yapmaktaydı. Bu vazifesi dolayısıyla Nijni Novgorod'daki Mekerce Fuarı'na gelip gittiği sırada İsmail Gaspıralı ile tanıştı ve kendisinin meclisine girip sohbetlerinden istifade etmeye başladı.¹⁹

Tercüman gazetesinin yayımlanmaya başladığı yıllardan itibaren gazetenin yakın takipçisi olan Hadi Maksudi'nin kendisi de bir gazete çıkarmak istiyordu. 1894'te

¹⁴ Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türkleri'nin 'Medeni Uyanış' Devri ", *A.Ü.D.T.C.F.D.*, XXIV, sayı 3-4, Temmuz-Aralık 1996, s.181.

¹⁵ "Kazan", *Tercüman*, Nr.14, 12 Nisan 1903, s.55.

¹⁶ F.Y. Gaffarova, *Ahmedhadi Maksudi*, Kazan 2002, s.12.

¹⁷ Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi, *F. 128, O. 3, D.17.*

¹⁸ Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi, *F. 128, O. 1, D.14.*

¹⁹ İsmail Gaspıralı, "Akgül Destesi Yaki Edebiyat-ı Cedide Hademeleri Ahmed El-Hadi Maksudof", *Tercüman*, Nr. 26, 15 Mart 1906, s.1-2.

İsmail Gaspıralı'nın davetiyle Zincirli Medrese'de muallimlik yaptığı süre boyunca Gaspıralı'dan gazete neşretmeyi öğrendi ve onun tecrübelerinden faydalandı. Hatta *Tercüman*'ın ilk yıllarında Hadi Maksudi de gazetede görev alarak içeriğinin zenginleşmesine katkıda bulundu.²⁰ Hadi Maksudi'nin *Tercüman*'daki görevi gazeteye Mısır ve Beyrut'tan gelen gazetelerdeki önemli haber ve makaleleri tercüme etmektir. İsmail Gaspıralı, *Tercüman*'a 1894-1895 yıllarında Mısır ve Beyrut'tan gelen *el-Nil*, *Semeratu'l-Funun* ve *el-Müeyyed* adlı gazetelerden aktarılan haberlerin tercüme işlerini Hadi Maksudi'ye vermişti. Fakat tercümelerin uzunluğu nedeniyle tamamının gazetede yer alması mümkün olmuyordu. Bu sebeple İsmail Gaspıralı tarafından kısaltılarak yayınlanıyordu. Bunun üzerine Hadi Maksudi, gazetelerin icmallerini ve mühim haberlerini vermeye başlamışsa da İsmail Gaspıralı en önemlilerini seçip düzelterek kendi adı ile neşrediyordu.²¹

Hadi Maksudi, sadece gazetecilik alanında değil ders kitapları yazımında da İsmail Gaspıralı'dan etkilendi. İsmail Gaspıralı'nın 1884 yılında yayımladığı ve usul-i cedit yöntemi ile kaleme alınan ilk ders kitaplarından biri olan *Hoca-ı Sıbyan* kitabını model olarak 1892'de ilk alfabe kitabı olan *Muallim-i Evvel*'i çıkardı.²² Bu yeni usul alfabe kitabında Hadi Maksudi, İsmail Gaspıralı'nın kendi geliştirdiği *usul-i savtiyye* adı verilen 40 günde okuma yazma öğretmeyi amaçlayan yeni metodunu örnek olarak aldı ve eserinde yedi yaşındaki bir çocuğun iki ay içerisinde okuma yazma öğrenmesini hedefleyen bir yönteme yer verdi.

İsmail Gaspıralı, kendi fikirlerinden ve faaliyetlerinden etkilenen Hadi Maksudi'nin eserlerini ve faaliyetlerini yakından takip ediyordu. *Tercüman*'da yeni çıkan kitaplar ile onlar hakkında tanıtıcı yazılar yayınlanıyordu. Bu kapsamda Hadi Maksudi'nin kitaplarına da sıklıkla yer verilmiştir. *el-İstiftah* isimindeki eserinin neşredildiği haberi *Tercüman*'da yer bulmuş ve dikkat çeken bir eser olarak tanımlanmıştır. Ayrıca haberde, kitabın başında Türkçe dilbilgisi kurallarının bulunduğu ve böylece öğrencilerin kendi dillerindeki açıklamalarla Arapça dilbilgisi kurallarını daha iyi öğrenebileceği belirtilmiştir. Arap dilini hızlı ve mükemmel bir şekilde öğretmenin

²⁰ Mirkasım Osmanov, "Türk Tatar Maarifçilik Tarihinde İsmail Bey Gaspıralı: Bir Fikrin Yükselişi ve Düşüşü", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ankara 2004, s.467.

²¹ Hadi Maksudi, "Yıldız'un Tarihi", *Yıldız*, Nr. 1591, 15 Ocak 1916, s.1.

²² Dilyara M. Galiullina, "H. Maksudi's First-Reader 'Möğallim əvvəl' 'The Former Teacher' (The End of the XIX – The Beginning of the XX Century)", *Journal of Sustainable Development*, VIII/ 7, 2015, s.228.

kolay bir iş olmadığı, bu nedenle açık bir Türkçe kullanımının ve verilen kuralların açıklanmasının iyi bir fikir olduğu ifade edilmiştir.²³

Hadi Maksudi'nin özellikle sarf ve nahiv kitapları büyük beğeni toplarken bu konu hakkında *Tercüman*'da şöyle bir haber de yayınlandı:

Kazanın genç ulemalarından Bahçesaray'da birkaç senelerden beri Zincirli Medrese'de ders veren Ahmed Hadi Efendi Maksudof cenapları mühim bir ders kitabı tertip etti. Uzun uzun sarf ve nahiv ile muhtasar Lugat-i Arabi'yi iki senede tahsil ettirmek lüzumuna kani olan Hadi Efendi'nin bir hayli tedkikat ve tecrübe neticesi olarak tertip ettiği kitabını Kafkasya Şeyh uleması faziletli Molla Abdülislam Efendi'ye göstermiş idik. Pek makul görüp intişarına gayret edecek oldular. Kitabın tabına ehl-i cemiyetten Yakup Bey Akçurin cenapları himmet buyurdu... Hadi Efendi, dünyalık aramıyor, en büyük derdimize derman ediyor.²⁴

Hadi Maksudi'nin eserlerinde kullandığı dili beğendiğini ifade eden İsmail Gaspıralı, onun kullandığı dilin sokak dili olmadığını, Kazan lehçesinde ve oldukça güzel yazdığını belirtmektedir.²⁵

İsmail Gaspıralı, Hadi Maksudi'yi gazete çıkardıktan sonra da destekledi. *Yıldız*'ın 1906'da çıkan ilk sayısı neşredildikten sonra *Tercüman* gazetesinde tebriklerini iletmekle birlikte, Kazan'da çıkan *Yıldız*'ın tek başına sade bir yıldız olarak kalmamasını, Demirkazık yıldızının sahralardan geçen kervanlara, denizlerdeki gemi ve sefinelere rehber olduğu gibi *Yıldız*'ın da böyle millete yol gösterici olmasını arzu ettiğini yazdı.²⁶

İsmail Gaspıralı, gazetesi *Tercüman*'da Hadi Maksudi'nin hayatını da kaleme aldı. *Tercüman*'da Rusya Müslümanlarının çağdaşlaşmasında önemli rol oynayan aydınların biyografilerine yer verdiği *Akgül Destesi*²⁷ isimli bir seri makaleler yayınlayan Gaspıralı, Rusya Müslümanlarının geçirdikleri değişimi kıştan sonra

²³ “Yeni Kitap”, *Tercüman*, Nr. 49, 15 Aralık 1896, s.3.

²⁴ “Mülâhaza ve Haber”, *Tercüman*, Nr. 33, 25 Ağustos 1896, s.131.

²⁵ İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: Dil Edebiyat ve Seyahat Yazıları*, yay. haz. Yavuz Akpınar, İstanbul 2016, s.61.

²⁶ İsmail Gaspıralı, *a.g.e.*, s.92.

²⁷ İsmail Gaspıralı'nın gazetesi *Tercüman*'da 10 tefrika devam eden biyografik yazılarıdır. İlk tefrikada İsmail imzası ile yazmış, diğerlerinde imza kullanmamıştır. Yazı dizisi 30 Dekabr 1905 (13 Ocak 1906, No: 110) tarihli *Tercüman*'da başlar, farklı aralıklarla 1 İyun 1907 (13 Haziran 1907, No: 43) tarihine kadar devam eder. Gaspıralı, şair ve yazarlardan K. Nasrı, Ş. Mercani, H. M. Zerdabi, R. Fahrettin, H. Maksudi, N. Nerimanov, F. Kerimi, A. İbrahim, M. Ganizade, H. Osmanov, A. Ahundzade, Z. Bigi, M. Sabircan, A.Y. Talibzade'nin biyografilerine yer vermiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Yavuz Akpınar, “İsmail Gaspıralı'nın ‘Akgül Destesi’ Adlı Biyografik Eseri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Nr. 29, 2010, s.8.

baharın gelmesiyle tabiatın yeniden canlanmasına benzetir ve baharı ilk müjdeleyenlerin akgüller yani kardelenler olduğunu yazar. Gaspıralı, bu şahısları Rusya Müslümanlarının milli hayatındaki yeniden canlanmanın belirtisi ve müjdecisi olarak tanımlar ve onların topluma ümit, faaliyetleri ile de örnek olduğunu vurgular.²⁸ Şehabettin Mercani²⁹ Kayyum Nasırı³⁰ ve Neriman Nerimanov³¹ gibi dönemin aydınlarına yer veren Gaspıralı'nın, Hadi Maksudi'nin hayatını da kaleme alması kendisini ve faaliyetlerini desteklediğini göstermesi bakımından mühimdir. Gaspıralı, Hadi Maksudi'nin hayatını kaleme aldığı yazısında onun kitaplarından övgüyle bahsedip, kendisi hakkında da çalışkan, âlim ve aydın, aynı zamanda dil ve iş bilir bir kişi olduğunu belirtir.³²

İsmail Gaspıralı'nın kendisini ve eserlerini takdirine karşılık Hadi Maksudi de naşirlik faaliyetlerine başladıktan sonra gazetesinde Gaspıralı'ya ve *Tercüman*'a olan saygısını sürekli olarak göstermiştir. *Tercüman* gazetesinin 25. yıldönümü sebebiyle gazetesini

²⁸ Yavuz Akpınar, *a.g.m*, s.8.

²⁹ Şehabettin Mercani (1818-1889): Kazan yakınlarındaki Yabancı köyünde doğan Mercani, ilk tahsiline babasının medresesinde başlamış, Arapça, Farsça, kelim, mantık ve fıkıh dersleri okumuştur. 1838'de dini ilimlerde ilerlemek amacıyla Maverâünnehir'e gitmiştir. Bu seyahati esnasında Troytsk şehrinde ıslahatçı Tatar âlimi Abdünnasır Kursavi'nin fikirleri ile tanışma imkânı bulmuştur. 1849'da Kazan'a dönmüş, imam- hatiplik müderrislik yapmıştır. Tatar zenginleri tarafından onun için Kazan'da bir medrese ve yurt inşa edilmiştir. Mercani Medresesi veya Medrese-i Aliye adıyla anılan okul 1881'den itibaren öğrenci almaya başlamıştır. 1880'de hac için yola çıkan Mercani, İstanbul'a uğramış, Şeyhülislam Ahmed Esad Efendi, Adliye Nazırı Ahmed Cevdet Paşa ve Hariciye Nazırı Asım Paşa ile görüşmüştür. Hatta bazı kitaplarını Beyazıt Devlet (Hamidiye) Kütüphanesi'ne hediye etmiştir. Hayatının son dönemlerine kadar telif faaliyetlerini sürdürmüştür. 28 Nisan 1889'da vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Kanlıdere, "Mercani", *DİA*, XXIX, 2004, s.169-172.

³⁰ Kayyum Nasırı (1825-1902): Kazan yakınlarındaki Yukarı Şırdan köyünde doğmuştur. Kazan'daki Ak Mescit Medresesi'nde Arapça, Farsça ve Rusça öğrenmiştir. 1873 yılında Müslüman mektepleri müfettişi Radloff'un yardımıyla Muallim Mektebi'nde Tatarca dersler vermiştir. Nasırı, dil ile ilgili çalışmalarında saf Tatarca'yı ön plana çıkarmaya gayret etmiştir. İdil-Ural bölgesinde ilk olarak takvim geleneğini başlatan Nasırı, Tatarlar arasında ilk defa matematik, coğrafya ve anatomi hakkında ders kitapları hazırlamıştır. Özellikle yazdığı ders kitapları, terbiye ve talim konusundaki görüşleri ile eğitimde yenileşme hareketinin öncülerinden sayılmıştır. Rusça'dan, Arapça'dan ve Osmanlı Türkçesi'nden çok sayıda eseri tercüme ettiği gibi Tatarcanın imla kaideleriyle sarf ve nahvini yazmıştır. Tatarlar için Rusça gramer kitapları, sözlük, tarih ve coğrafya gibi çeşitli konularda eserler kaleme almıştır. 40 yıl boyunca eser telifi ile meşgul olan yazar Nasırı, 1902 yılında vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. M.H. Gaynullin, *Tatar Edebiyatı (XIX Yoz)*, Kazan 1957, s.127-136; İsmail Türkoğlu-İbrahim Maraş, "Kayyum Nasırı", *DİA*, XXV, 2002, s.109-110.

³¹ Neriman Nerimanov (1870-1925): Tiflis'te doğmuştur. Ağabeyi Salman'dan Arap ve Rus alfabesini öğrenmiş, Tiflis Ruhani Mektebi'nde eğitim almıştır. Sonrasında Gori'deki Öğretmenler Okulu'na girmiştir. Bir süre Bakü'de öğretmenlik yapmış, naşirlik faaliyetleri ile de ilgilenmiştir. *Nadir Şah, Dilin Belası* ve *Nadanlık* eserlerinden bazılarıdır. 1925 yılında vefat etmiştir. Bkz. İsa Habibbeyli, *XX. Yüzyılın Başında Yaşayan Azerbaycan Yazarlarının Biyografileri*, akt. Recep Toparlı, Erzurum 1992; Faaliyetleri ve fikirleri için bkz. Nesrin Sarıahmetoğlu, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, İstanbul 2012.

³² "Akgül Destesi Yaki Edebiyat-ı Cedide Hademeleri Ahmed El-Hadi Maksudof", *Tercüman*, Nr. 26, 15 Mart 1906, s.1-2.

Yıldız'da bir makale kaleme alıp, *Tercüman* gazetesinin Şimal Türklerinin Rusya'da çıkmaya başlayıp devam eden Türki matbuatın ilk milli gazetesi olduğunu, bu gazetenin bayramına iştirak etmenin Rusya'daki her Türk milletinin borcu olduğunu yazmıştır. İsmail Gaspıralı için ise “*milletimizde milli hisleri doğuran, geliştiren bir kişidir*” ifadesini kullanmıştır.³³ Hadi Maksudi ayrıca *Tercüman*'ın 20. yılı şerefine mantık kitabı olan *Mizanü'l-Efkâr*'ı tekrar neşretmiştir.³⁴

Hadi Maksudi, İsmail Gaspıralı'nın ölümü dolayısıyla gazetesinin ilk üç sayfasını kendisine ayırıp, biyografisini kaleme almıştır.³⁵ Onun dışında *Yıldız*'da Abdullah Battal ve Sadri Maksudi de Gaspıralı'nın ölümü hakkında duydukları üzüntüyü yazıları ile paylaşmışlardır. Abdullah Battal, *Zor Vakıa* adlı yazısında şunları yazmıştır:

Bütün Rusya Müslümanları matem tutsa acayip değildir. Hayat, maişet ve istikbale dürüst-i nazardan mahrum, medeniyet ve hakiki ilimden pek irak, dünyanın gidişinden ve zamanının mukteziyatından gafil olan, cehalet karanlığı içinde yaşayan Tatar dünyasına ışık düşürüp nurlandırmaya başladı. İsmail Gaspıralı, Rusya Müslümanlarındaki hareket-i fikriyenin mucidi, usul-i cedit mekteplerinin üstadı, Tatar gazeteciliğinin atası, umum Türk-Tatar dünyasının ulu bir eridir.³⁶

Sadri Maksudi ise *Emeller Üstadı* adlı yazısında İsmail Gaspıralı'nın vefatı sebebi ile hissettiği duyguları “*en mukaddes ve en aziz bir şeyini kaybetmiş bir çocuk gibi ağlamak istiyorum*” şeklinde ifade etmiştir.³⁷

Hadi Maksudi, Gaspıralı'nın ölümünün birinci yıldönümünde yazdığı *Merhum İsmail Bey Gasprinski*³⁸ isimli yazısında onun milli, iktisadi ve içtimai fikirleri ile bundan 40 sene önce Rusya Müslümanlarının ihtiyaçlarını anladığını ve bu ihtiyaçlardan halkı haberdar etmeye çalıştığını belirtmiştir. Bu konuda fedakârlık yapmaktan geri kalmadığını vurgulayıp, özellikle usul-i cedit konusunda kendisine teşekkür edileceği yerde İslam âleminin kendisine düşman olduğunu ancak Gaspıralı'nın bunlara

³³ Ahmed Hadi, “Tercüman'ın 25 Yıllık Yüblesi”, *Yıldız*, Nr. 240, 21 Mart 1908, s.2.

³⁴ “Yeni Kitaplar”, *Tercüman*, Nr. 17, 3 Mayıs 1903, s.65.

³⁵ Maksudi, “İsmail Bey Gasprinski'nin Kıskaca Tercüme-i Hali”, *Yıldız*, Nr. 1268, 14 Eylül 1914, s. 2-3.

³⁶ A. Battal, “Zor Vakıa”, *Yıldız*, Nr. 1268, 14 Eylül 1914, s. 1.

³⁷ Sadri Maksudi, “Emeller Üstadı”, *Yıldız*, Nr.1268, 14 Eylül 1914, s.1-2.

³⁸ Hadi Maksudi, “Merhum İsmail Bey Gasprinski”, *Yıldız*, Nr.1509, 11 Eylül 1915, s.1-2.

tahammül ettiğini belirtmiştir. Hadi Maksudi ayrıca ölümünden sonra *Tercüman*'ın neşredilmeye devam edeceğini de gazetesinden haber vermiştir.³⁹

1.4. 1905 Rus İnkılabı ve Sonrası

Çarlık Rusya'nın kendi tarihinde olduğu kadar Rusya'da yaşayan Türkler için de 1905 yılı önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmektedir. Rusların kendilerinden güçsüz gördükleri Japonya'ya mağlup olması ile birlikte ülkede sosyal ve ekonomik problemlerin artmasının getirdiği siyasi huzursuzlar neticesinde Çar II. Nikola, 1905 Manifestosu'nu ilan etmek zorunda kaldı. Bu ferman ile Rusya'da yaşayan herkese basın-yayın ve toplantı hürriyeti gibi bazı temel haklar tanınmasıyla Rusya Müslümanları da sosyal ve siyasi faaliyetlerini açıkça yürütme imkânı buldu.⁴⁰ Tatar süreli matbuatı bu serbestlik döneminde gelişmeye, birçok gazete ve dergi neşredilmeye başladı. Hürriyet ortamından faydalananlardan biri Hadi Maksudi oldu. Uzun yıllardır istediği fakat bir türlü izin almayı başaramadığı *Yıldız* gazetesini⁴¹ neşretmeye bu dönemde başladı.

Basın-yayın alanında sağlanan serbestlik ortamı siyasi alanda da kendini gösterdi. Rusya Müslümanları bu dönemde haklarını talep etmek amacıyla faaliyet gösterecek herhangi bir teşkilata sahip değillerdi. Bu eksikliği gidermek için ise siyasi toplantılar düzenleme kararı alarak; dini, siyasi ve içtimai haklar elde etmek amacıyla 1905-1917 yılları arasında beş kongre düzenlediler.⁴² Bu kongrelerin ilkinde bütün Rusya Müslümanlarının bir ittifak kurmaları esası kabul edildi. 16-21 Ağustos 1906 tarihli üçüncü kongre resmi izin alınarak yapılacağından gazetelerin muhabirleri de kongreyi takip etmek üzere organizasyona katıldı. *Vatan Hadimi*, *İrşad*, *Ülfet*, *Tercüman*, *Hayat* ve *Vakit* gibi gazetelerin muhabirleri ile birlikte *Yıldız* muhabiri Hadi Maksudi de bu toplantıya katılanlar arasında yer aldı.⁴³

Ayrıca bu kongrede kısaca *İttifak* olarak bilinen *Müslüman İttifakı* partisi kabul edilip, kongrede seçilecek 15 kişiden müteşekkil bir merkez komitesi de kuruldu. Bu suretle

³⁹ Hadi Maksudi, "Tercüman Devam Edecek", *Yıldız*, Nr. 1274, 23 Eylül 1914, s.2.

⁴⁰ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 2014, s.110-112.

⁴¹ *Yıldız* gazetesi hakkında detaylı bilgi ikinci bölümde verilecektir.

⁴² Müslüman kongrelerinin detayları için bkz. İsmail Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", *DİA*, XXXII, 2006, s.92-98.

⁴³ Nadir Devlet, *a.g.e.*, s.139.

İttifak bir parti haline getirildi. Merkez komiteye gizli oyla seçilenlerin arasında Hadi Maksudi de vardı.⁴⁴ Hadi Maksudi, *İttifak* partisinin kurucuları arasında yer aldı, kongrelerde alınan kararlar ve mühim meseleler hakkında gazetede haber ve makaleler kaleme aldığı gibi *Yıldız*'ı da *İttifak* partisinin yayın organlarından biri haline getirdi.

Hadi Maksudi bu dönemde siyasi faaliyetlerden çok ilmî faaliyetler ile meşgul oldu; yeni çıkarmaya başladığı gazetesi ile ilgilenip ders kitaplarını neşretti.

1.5. Gazete Neşretme Fikri

Hadi Maksudi'nin gazete okuma merakı babası Nizamettin Maksudi'ye gelen çeşitli gazeteleri okuyup anlamaya çalıştığı dönemlerde başladı. Gazetelerde gördüğü mühim haberleri ilgiyle okuyan Maksudi, bir süre sonra kendisi de çevresindeki önemli olayları dönem dönem yazmaya başladı. Köydeki düğünleri, seçimleri, ulema ve akrabalar arasında müzakere edilen konuşmaları kaleme alıp, yazdığı kâğıtlara isimler koydu. Kendisine en yakın gelen isim o dönemde de *Yıldız*'dı.

Hadi Maksudi'nin bu merakı önceleri babası tarafından kabul görmedi; yazma işine yoğunlaşıp okumayı bırakacağını düşündüğünden engel olmaya çalıştı. Fakat bu isteğinde kararlılığını gören Nizamettin Maksudi, nihayetinde oğluna müsaade etti.

Hadi Maksudi, 1881'de medrese eğitimi aldığı sırada daha çok dilbilgisi ve mantık ile alakalı yazılar yazmaya başladı, bunlara daha sonra çevresinde gördüğü haberleri de ekledi. *Tercüman* gazetesinin 1883'te neşriyle birlikte, Hadi Maksudi bu gazeteyi takip etmeye başladı. Dışardan gelen çeşitli gazeteleri okumayı sevse de onun asıl isteği Kazan'da Tatar lehçesinde bir gazete çıkarmaktı. Hadi Maksudi, daha önce Kazan'da gazete çıkarmak isteyen Kayyum Nasırı'nın müracaatına darülfünun mezunu olmadığı gerekçesiyle izin verilmediğini öğrendi ve bu nedenle, o dönemde Kazan'da darülfünun mezunu olan Şahbaz Giray Ahmerov'un yanına giderek gazete çıkarma isteğini bildirdi. Giray Ahmerov, kendisinde de böyle bir isteğin olduğunu fakat ilk etapta gazete çıkarabilmek için "*Tatarca iyi yazabilen insanlar lazım, bir kişi kâfi değil*" cevabını verdi. Hadi Maksudi, kendisinin medrese tahsili aldığını, gazete çıkarırlarsa başka bir şeyle meşgul olmayıp yazarlık yapacağını, Türkçe ve Arapça gazetelerden tercüme yapabileceğini söyledi. Hadi Maksudi, bu dönemde Mısır'dan

⁴⁴ Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kandemir, İstanbul 1971, s.78.

el-Nil ve *el-Müeyyed* gazetelerinin abonesi olmakla beraber, bir arkadaşı vasıtasıyla da *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini takip etmekteydi. Giray Ahmerov'a bu gazeteleri okuduğunu söyledi ve ilk kitabı *Muallim'i Evvel*'i takdim etti. Onun bu çabasını gören Ahmerov, Rusçadan tercüme yapacak bir kişi ile birlikte bu işe başlamaya razı oldu. Fakat Petrograd Matbuat Nezareti'ne iki sefer dilekçe verdiyse de ikisinden de ret cevabı aldı.

Bu ilk başarısız girişimin ardından Kırım'a giden Hadi Maksudi, İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman*'ında çalışarak gazete çıkarmak hususunda tecrübe edinmeye başladı.

Kırım'dan döndükten sonra daha çok ders kitapları yazmak ve usul-i cedit metotları ile meşgul olan Hadi Maksudi, o sırada Giray Ahmerov'un vefatı ile birlikte gazete çıkarma işini bir süre daha ertelemek zorunda kaldı. Bundan sonra kendisi muharrir olmak maksadıyla çeşitli ilimlerde okumalar yapıp, idadi derecesinde mezun olmak için çalışmaya başladı. Bu çalışmalar da gazete neşrini dört beş yıl daha geciktirdi.

Her ne kadar bu isteği ertelense de Hadi Maksudi, gazete çıkarma arzusundan hiç vazgeçmedi. 1903'te muharrir olarak İbrahim Teregulov'u gösterip, matbuat idaresine *Yıldız* isimli gazete çıkarmak için ilk dilekçesini verdi. Bu ilk müracaatında kendisi ve İbrahim Teregulov hakkında teftişler yapıldı, sebep belirtmeden Dâhiliye bakanı bu işi onaylamadı şeklinde ret cevabı aldı. Aynı yılın Ağustosunda ve 1904 senesinin başında da dilekçeler verse de istediği olumlu yanıtı yine alamadı. 1905 senesinde bu kez *Kazan* isminde bir dergi çıkarmak için yaptığı başvurusu yine olumsuz cevaplandı.⁴⁵

Hadi Maksudi, tüm bu olumsuz cevaplardan sonra 1905 devriminin getirdiği özgürlük ortamıyla birlikte *Yıldız* adında bir gazete çıkarmak için izin almayı başardı. Kazan Gubernatörlüğü'ne 15 Aralık 1905 tarihinde verdiği, gazetenin içeriğini de bildirdiği arızası⁴⁶ kabul edildi ve 15 Ocak 1906 tarihinde *Yıldız*'ın ilk sayısı çıktı.

Yıldız'da genellikle başyazar olarak yazılarını neşreden Hadi Maksudi, kimi zaman "Heyerbi" ve "Di Di" mahlaslarını da kullandı. Gazetenin zaman geçtikçe yazar kadrosunun da genişlemesi ile birlikte içeriği ve baskı sayısı arttı. Hadi Maksudi'nin

⁴⁵ Hadi Maksudi, "Yıldız'un Tarihi", *Yıldız*, Nr. 1591, 15 Ocak 1916, s.1.

⁴⁶ Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi, F. 128, O.1, D.2. Orijinal metin için bkz. Ek-17.

Yıldız'ı 12 yıl boyunca yayımlandı ve devrin en uzun soluklu süreli yayınlarından biri oldu.

1.6. Usul-i Cedit Hareketi ve Hadi Maksudi'nin Faaliyetleri

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Rusya Müslümanlarında eğitim geleneksel yöntemlerle yürütülüyor; köylerde camilerin yanında mekteplerde, şehirlerde ise medrese bünyesinde, sadece okuma yazma ve ilmiyal bilgisi öğretmekle yetiniliyordu. Usul-i kadim denilen bu yöntem yerine usul-i cedit adıyla eğitimin ıslah edilmesini öneren kişilere ceditçiler, gelişen akıma da ceditçilik adı verilmiştir.⁴⁷

Usul-i cedit kavramı, “eğitimde yenileşme ve maarif reformu” olarak tanımlanmaktadır. Temelinde ıslah olan bu kavram, Batı’da ortaya çıkan yeni bilimleri, gelişen metotları uygulamayı ve sistemli bir medrese eğitimi oluşturmayı amaçlıyordu.⁴⁸

Usul-i cedit hareketinin İdil-Ural bölgesindeki başlangıcı hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. İlk görüşe göre bu hareketin öncüsü Hüseyin Feyizhani’dir.⁴⁹ Şehabettin Mercani’nin öğrencisi olan Hüseyin Feyizhani, 1860’lı yıllarda medreselerin ıslah edilmesine dair bir risale kaleme almasıyla bu hareketin öncülerinden kabul edilir. İkinci görüşe göre bu hareketi Kayyum Nasırı ve Mercani başlatır. Kayyum Nasırı, ders kitabı niteliğindeki eserleri ile Şehabettin Mercani de kendi adıyla meşhur medresesinde yeni bir düzenleme yaparak bu yenilik anlayışının ilk uygulayıcıları olurlar. Ancak Mercani’nin bu fikrin taraftarı olmakla birlikte medresesini usul-i cedit’e göre düzenlemediğine dair görüşler de vardır. Musa Carullah bu konuda şöyle demektedir: “*Üstad-ı kiramlarımızdan Mercani Hazretleri Rusya’da, Türkistan’da, Hindistan’da ders, talim usullerinin fenalığından bik küb bahisler itmiş ise de kırk seneden ziyade özleri öz medreselerinde tamamen iski tarikde şakirdlerini talim*

⁴⁷ Taha Akyol, “Ceditçilik”, *DİA*, VII, 1993, s.211-213.

⁴⁸ İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul 2002, s.39.

⁴⁹ Hüseyin Feyizhani (1821-1866): 1821 yılında Simbir’in Sabaçay köyünde doğmuştur. İlköğretimini Kazan’da aldıktan sonra Mercani’nin medresesine girmiş, dini ilimler ile tarih dersleri almıştır. Tarihi sevmesi nedeniyle Rusça öğrenmiş, Rus oryantalistleri ile ilişkiler kurmuştur. Petersburg Üniversitesi’nin Şark Dilleri Bölümü’nde Arapça, Türkçe ve Tatarca öğretmenliği yapmıştır. 1862 yılında bu bölümde okutman olarak göreve başlamıştır. 1866’da Eğitim Bakanlığı tarafından ilmi hizmet için beş ay müddetle Kırgız bozkırlarına gönderilmiştir. 28 Ağustos 1866 tarihinde vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul 2000, s.344-345.

iderler idi”.⁵⁰ Son görüşe göre ise bölgede usul-i cedit hareketinin başlamasına İsmail Gaspıralı öncülük eder.⁵¹

Rusya Türkleri arasında yenileşme sahasında en büyük atılımın İsmail Gaspıralı tarafından atıldığını söylemek mümkündür. Gaspıralı, yeni maarif reformları ve mevcut eğitim sisteminde değişiklikler öngörmektedir; alfabe öğretiminde *usul-i savtiyye* denilen fonetik usulü kullanmayı, öğrencilere ana dilde okuma ve yazmayı öğretmeyi, okul günleri ve ders saatlerinde değişiklikler yapmayı istemektedir. Gaspıralı yeni usul mekteplerin olması gerektiğini kendisi model olacak ilk usul-i cedit mektebini açarak gösterdi. Bahçesaray’ın Kaytaz Aga mahallesinde 1884’te açtığı yeni usul mektep ile halkı bu yeni sisteme ısındırmaya gayret etti.

Yeni cedit mekteplerinde okutulan ana ders kitabı da kendisinin kaleme aldığı *Hoca-i Sıbyan* adlı kitap oldu. Gaspıralı, usul-i cedit mekteplerinin müfredatında dünyevi ilimlere öncelik verilmesini; Türkçe okuma-yazma, temel aritmetik, hat, Kur’an okuma gibi derslerin yanında genel coğrafya ve tarih ile hayat bilgisi derslerinin de verilmesini istiyordu. Gaspıralı bu yöntemi ve yeni nesil mektepleri 1883’te neşrine başladığı *Tercüman* gazetesi vasıtasıyla duyurmaya ve yaygınlaştırmaya çalıştı.⁵²

Bu hareket doğrultusunda mevcut medreselerin bir kısmı zamanın isteklerine göre ıslah edilmeye ve yeni medreseler açılmaya başlandı. Eskiden mevcut olup da ıslah edilmiş olanlar Kazan’da Alimcan Barudi idaresindeki “Muhammediye”, Orenburg’daki Hüseyinoğlularının malî yardımıyla tedrisata devam eden “Hüseyniye”, Ufa şehrindeki “Osmaniye” medreseleri; yeni açılanlardan Ufa’da Ziyaeddin Kemali’nin⁵³ kurduğu “Aliye”, Ubeydullah-Abdullah Bubi kardeşlerin kurdukları “Bubi” medresesi bu hareketin uygulayıcısı olan en ünlü okullar oldu.⁵⁴

⁵⁰ Musa Bigiyef, “Mekteb Medreseler”, *Ülfet*, Nr.26, 8 Haziran 1906, s. 5-8.

⁵¹ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul 2000, s.106-107.

⁵² Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara 1996, s.53-55.

⁵³ Ziyaeddin Kemali (1873-1942): Ufa’ya bağlı Telaş köyünde doğmuştur. İlk eğitimini köyünde aldıktan sonra Ufa’daki Osmaniye Medresesi’ne devam etmiştir. Ardından Mısır Ezher Üniversitesi’ne gönderilmiştir. Ufa’da 1906’da Aliye Medresesi’ni kurmuş, burada tefsir, hadis, siyer gibi dersler vermiştir. 1914’te kızlar için bir okul açmıştır. 1923’te Orenburg Müftülüğüne kadı olmuştur. 1924-1927 yılları arasında Ufa’da çıkan *İslam Mecellesi*’nde çeşitli yazılar yazmıştır. 1930’da Bolşevikler tarafından mahkûm edilmiş, 1942’de Samara’da öldürülmüştür. Daha fazla bilgi için bkz. İbrahim Maraş, İsmail Türkoğlu, “Kemali, Ziyaeddin”, *DİA*, XXV, Ankara 2002, s.233-234.

⁵⁴ Abdullah Battal Taymas, “Türk Dünyasında Usulücedid Hareketi”, *Türk Kültürü*, II/ XVIII, Nisan 1964, s.125.

Usul-i ceditin yayılmasında en büyük rolü ise bu harekete malî imkânlar sağlayan Tatar tüccarları oynadı. Orenburg'dan Gani, Mahmud ve Ahmed Hüseyinov kardeşler⁵⁵ Şakir ve Zakir Remiyevler⁵⁶, Azerbaycan'dan Hacı Zeynelabidin Tagiyev⁵⁷ ve Sibirya'dan Nimetullah Hacı⁵⁸ bunlardan bazılarıydı.⁵⁹

Tatar zenginlerin maddi destekleriyle İsmail Gaspıralı'nın model olarak açtığı ilk usul-i cedit okulu ve Tatar aydınlarının faaliyetleri neticesinde Rusya Türkleri arasında ceditçilik hareketi yayıldı, mektep ve medreselerin ıslah edilmesi sonucunda eğitimde kalite arttı ve okur-yazar seviyesi yükseldi. Kitap, gazete ve dergilerin sayısı ile okuyucuları çoğaldı. Dinî ilimlerin yanında dünyevî dersleri de alan öğrenciler aydın olarak yetişmeye, Rusya Türklerinin uyanmasında ve milli bilincin oluşumunda etkili olmaya başladılar.

Usul-i cedit hareketini destekleyen ve gelişimini sağlayan yenilikçi aydınlardan biri de Ahmed Hadi Maksudi oldu. Kazan bölgesinde 1891'den itibaren usul-i cedit hareketi gündeme gelmeye başladı ve bu tarihten sonra usul-i cedit eğitime yönelik çalışmalar

⁵⁵ Bu kardeşler soyadları Hüseyinov'dan ziyade isimlerinin sonuna takılan "Bay" kelimesi ile anılmaktadırlar. Bay kelimesi Tatarca olup Türkçe karşılığı zengin anlamına gelir. Bkz. İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s. 110.

⁵⁶ Remiyev Kardeşler: Ufa'da doğan Şakir (1857-1912) ve Zakir (1859-1921) kardeşler, babalarının 1869'da başlattığı altın madenciliği işletmeciliğini devam ettirerek Orenburg'un sayılı zenginleri arasında yer almışlardır. Tatar halkının aydınlanması için basın öneminin anlamış ve servetlerinin büyük kısmını matbuat faaliyetlerinde kullanmışlardır. Kırım'daki *Tercüman* gazetesini maddi olarak desteklemişlerdir. Fatih Kerimi'nin başmuharrirliğindeki *Vakit* gazetesi de onların desteği ile çıkmıştır. Bkz. İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s. 201-203.

⁵⁷ Hacı Zeynelabidin Tagiyev (1823-1924): 1823'te Bakü'de doğan Tagiyev, meslek hayatına 1860'ta eşya satarak başlamıştır. Gaz yağı üretimine giren ilk Azerilerden olmuş, bu vesile ile giderek zenginleşmiştir. 1873'te müzayeden petrol arazileri satın almış, bu arazilerden çıkan petrol sayesinde güçlü sermayedarlar arasına girmiştir. Kendi şahsi serveti 1880'lerin sonlarına doğru 16 milyona ulaşmıştır. Kültür ve sanat işlerine önem veren Tagiyev, Bakü'de ilk tiyatro binasını (1883), ilk Türk kız mektebini (1901), ilk tekstil imalathanesini (1899) açmıştır. Bkz. Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Ankara 2006, s.32. Daha detaylı bilgi için bkz. Okan Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev: Azerbaycan için birçok ilki gerçekleştirmiş efsanevi petrol kralının hazin sonu: şöhreti, serveti ve hayırseverliği*, İstanbul 2004.

⁵⁸ Nimetullah Hacı (1829-1901): Ataları Buhara'dan Sibirya'ya gelerek ticaretle uğraştıklarından kendilerine "Buharalılar" denilmiştir. Kazak ve Kırgızlardan topladıkları deri ve yün gibi ham maddeleri toplayarak İç Rusya'ya pazarlamak suretiyle kısa sürede zenginleşmişlerdir. Nimetullah Hacı da medrese eğitimi aldıktan sonra ticaretle uğraşmaya başlamıştır. Kazakistan'da açtığı çeşitli dükkânlar zenginliğinin temelini oluşturmuştur. Rusya'da bir ilk olarak medrese öğrencilerinin tek tip kıyafet giyimini başlatmıştır. İstanbul ve Bahçeşaray'dan ders kitapları getirtmiştir. Öğretmenler için bir medrese açarak usul-i cedit eğitimi başlatanlar arasında yer almıştır. Bir kız mektebi açmış ve çok sayıda öğrenci okutmuştur. Bkz. İsmail Türkoğlu, *a.g.e.*, s.109.

⁵⁹ İsmail Türkoğlu, "İdil-Ural Bölgesindeki Yenileşme Hareketlerine Tatar Zenginlerinin Katkısı (1880-1905)", *Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Uygarlığı Dünü, Bugünü, Yarını*, Bişkek 2003, s.283.

ilerledi. Hadi Maksudi'nin bu hareketin öncülerinden biri olduğu *Tercüman* gazetesinde şu ifadelerden de anlaşılmaktadır:

Teshil (kolaylaştırma) ve revac-ı tedris (öğretimi yaygınlaştırma) yolunda tahrir ve telif buyurduğunuz eserler ve teşebbüsünüz sayesinde usul-i cedit, gittikçe her tarafta şuyû' bulmaktadır. Şu senelerde nefis-i Kazan uleması tarafından beş altı yeni elifbalar telif edilip neşr olunmakta ve bazıları da hâlâ tab olunmaktadır ki asar-ı intibah ve imarat revaçtandır zannederim.

Uluğ medrese şakirdlerinden Molla Ahmed Hadi Maksudof cenapları öz telifleri ve sizin *Hoca-i Sıbyan* usulü üzerine müptedilere ders ettiği ve görülmekte olan semerattan dolayı hüccesine mütebaran evladı cem olunduğu yeni usulün ilerlediğine delildir.⁶⁰

Bu haberden anlaşıldığı üzere Kazan'da yeni tarzda bir eğitim mektebi olmadığından, Hadi Maksudi'nin özel olarak usul-i cedit üzere ders vermekteydi ve şehrin ileri gelenleri ona öğrenci göndermekteydi. Hadi Maksudi özel derslerin yanında öğretmen olarak da tercih edilen bir isim oldu. Kazanlı müderris Abdullah Apanay'ın Piçen Pazarı mahallesinde medrese olmadığı için evini medrese olarak kullanmaya başlaması ve o sırada Kırım'da bulunan Hadi Maksudi'yi de öğretmenlik yapmak üzere davet etmesi onun tercih edilen bir isim olduğunun göstergesiydi.⁶¹

Usul-i cedit hareketi ile birlikte; kolayca okuma-yazma öğretmek, ana dilde eğitim vermek, anlaşılır bir dil ile dinî bilgileri vermek ve kolay bir şekilde dil öğretmek amaçlanıyordu. Hadi Maksudi çalışkan bir usul-i ceditçi olarak bu ihtiyaçların hepsini kapsayan eserler kaleme aldı ve başarılı oldu.⁶²

Hadi Maksudi'nin usul-i cedit hareketi temelinde yazdığı kitapları en çok tercih edilen ve beğenilen eserler olarak okullarda okutuldu. Kazan'da 1907 yılında toplanan *Muallimler Cemiyeti* ilkokullar için bir program hazırladı. Bu program hazırlanırken diğer ilkokul programları üzerinde kıyaslamalar yapıldıktan sonra düzenleme yoluna gidildi ve mevcut duruma göre, en iyi ilkokul programı oluşturuldu. Bu program içerisinde Hadi Maksudi'nin ders kitapları da yer aldı. Birinci sınıf öğrencileri için hazırlanan

⁶⁰ Selçuk Türkyılmaz, *İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Milli Uyanış (Usul-i Cedit Eğitimi)*, İstanbul 2018, s.191-192.

⁶¹ Alper Alp, *Kazan Tatarları'nın Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s.27.

⁶² Abdullah Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudiler*, İstanbul 1959, s.58.

programda *Muallim-i Evvel* kitabı, ikinci sınıfların programında ise *İbadet-i İslamiye* adlı kitabı bulunmaktaydı.⁶³

Yıldız gazetesi yazar kadrosunda da yer alan Abdullah Battal Taymas, Hadi Maksudi'nin yazdığı ders kitapları ile usul-i cedit hareketinin öncülerinden olduğunu ise şöyle ifade eder;

Öğretmenlere ve genç mollalara usulü ceditin faydalarını her zaman anlatmaktan geri kalmayan Hadi Maksudi, birçoklarını bu usulü göstermek yolunda çalışanların ve bu davanın yürümesi için maddi yardımda bulunmaları hususunda bayları ikna etmek için uğraşanlardan biridir. Ancak o, bu sahada yalnız nasihatlarla iktifa etmeyip büyük bir özenle kaleme sarılarak gittikçe genişleyen usul-i cedit mekteplerini, kaleminden çıkan mektep kitapları ile beslemiştir.⁶⁴

Çağdaşlarının da belirttiği gibi Hadi Maksudi, usul-i ceditin yaygınlaşması için büyük çaba sarf etmiş, faydalarını anlatmaktan ve bu yolda faaliyet göstermekten geri durmamıştır. Yeni hareket temelinde yazdığı ders kitapları da bunun en büyük delili olmuştur.

1.7. Eğitim Faaliyetleri

Ceditçilerin, eğitimde yenileşme hareketi ile birlikte amaçladıkları en önemli konulardan biri okuma yazmada kullanılan mevcut harf metodunun terk edilerek, önceleri hece metodunu, ardından ise ses (avaz) metodunu uygulamaya koymak istemeleriydi. İdil- Ural bölgesinde XIX. yüzyılın son dönemlerine kadar kullanılan harf metodu, zor ve vakit alan bir yöntemdi. Bu metotta önce harflerin isimleri ezberleniyor daha sonra harflerin isimleri bir araya getirilerek heceler, kelimeler okunmaya başlıyordu. Ezbere dayanan eski yöntem yerine usul-i ceditçiler tarafından önceleri hece metodu (usul-i meddiye) önerildi. İlk olarak heceleri oluşturup sonra kelimelere geçen bu yöntem ilk olarak XVIII. yüzyılda Batı'da ortaya çıkmıştı.⁶⁵

⁶³ Ahmet Kolbaşı, *Araftakilerin Umudu: Usul-i Cedit*, Ankara 2018, s.195-197.

⁶⁴ Abdullah Battal Taymas, "Türkiyat Tetkikleri", *Yeni Sabah*, 17 İkcinciteşrin 1941, s.3.

⁶⁵ İbrahim Maraş, *a.g.e.*, s.291-292.

Bu yeni metodun İdil-Ural bölgesine girişı ise Hadi Maksudi'nin 1892 yılında ilk baskısını yapan yeni usul alfabe kitabı *Muallim-i Evvel* ile oldu. Yeni usul doğrultusunda hece metodu ile yazılan bu kitabın birçok baskısı da yapıldı.⁶⁶

Hece metodu çok fazla yayılma imkânı bulamadığından onun yerine ses (avaz) metodu yani *usul-i savtiyye* önerildi. Harf veya hece yerine sesleri ön plana çıkaran bu yöntemi Hadi Maksudi, “*her söz edebî ağızdan ne şekilde işitilirse, o şekilde yazılmalı ve her söz, ne şekilde yazılmışsa o şekilde okunmalı*” şeklinde açıkladı. Gazete ve kitaplarında da fonetik prensibi (*usul-i savtiye*) benimsedi.⁶⁷

Hadi Maksudi, usul-i cedit hareketi doğrultusunda eğitim faaliyetleri fikirlerine başvurulmuş bir eğitimciydi. Tatar dilini ve edebiyatını, mektep ve medreseleri ıslah etmek amacıyla ilki 1892 yılında Ufa’da toplanan *Neşri-i Maarif Cemiyeti’nin*⁶⁸ toplantılarında; dil düzeltme bahsi, Türki dil için sarf ve nahiv gerekliliği, imla kuralları ve telif ettirilmesi gereken kitaplar tartışıldığı toplantıya davet edilenler arasındaydı. Cemiyetin 15 Haziran 1898’deki dördüncü toplantısına katılan Hadi Maksudi’ye Türkçe imla kılavuzu ve sözlük hazırlama görevi verildi. Yine halkın anlayacağı sade bir dilde coğrafya kitabı hazırlaması da kendisinden istendi.⁶⁹

Hadi Maksudi yeni metot ile hazırladığı ders kitaplarının yanında alfabe ile ilgili çalışmaları ile de adından söz ettirdi. Özellikle imla ıslahı konusunda etkili oldu. 28 harfli Arap alfabesinde üç tane sesli harf olması okuma ve yazma işini zorlaştırmaktaydı. Bu konu ilk olarak Kayyum Nasırı ile XIX. yüzyıl sonlarında gündeme geldi. Daha sonra ise Hadi Maksudi, çalışmaları ile adından söz ettirdi. *Yıldız*’da imla konusunda çeşitli yazılar kaleme aldı.⁷⁰ Gazetede ve gazetenin eki olarak yayımladığı alfabelerde Tatar Türkçesindeki /o/ ve /ö/ ünlüleri için *ı* harfini; iç seste /ä/ ünlüsü için de “*ا - ۋ*” harfini kullanmaya başladı. Hadi Maksudi’nin çalışmalarıyla birlikte Tatar alfabesinde belirtilen ünlü sayısı beşe çıkartılmıştır. Hadi Maksudi’nin eklediği harflerle oluşturulan Tatar-Arap alfabesinin yeni şekli, 1915 *Ufa Konferansı*’nda ilke olarak kabul edildi. Medreseler için ders kitapları hazırlamak

⁶⁶ Fatih İbrahimov, *Bilim Elifbadan Başlana*, Kazan 1994, s.59.

⁶⁷ Hadi Maksudi, “İmla Kaideleri”, *Yıldız*, Nr. 484, 27 Kasım 1909, s.2.

⁶⁸ Neşri-i Maarif Cemiyeti: derneğin asıl ismi İslah-ı Lisan-i Türki ve İslah-ı Mekatip ve Neşri-i Maarif el-Müslimin’dir.

⁶⁹ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s.112-116.

⁷⁰ *Tatar Edebiyatı Tarihi*, III, Kazan 1986, s. 562-563.

amacıyla düzenlenen bu konferansta alfabe ve imla ıslahı konusunda oldukça önemli bir adım atılmış oldu. İmla ıslahı konusundaki çalışmalar, Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Kayyum Nasırı'den sonra Hadi Maksudi ile iyice şekillenip, Galimcan İbrahimov'un çabalarıyla da oldukça yol katetti.⁷¹

Hadi Maksudi'nin eğitim alanında yaptığı bir diğer hizmet de Kazan'da ilk milli kütüphane şubesini açmak oldu. Hadi Maksudi, kütüphane açma maksadını *Kazan Muhbiri* gazetesinde *Kitaphane-i İslamiye*⁷² adlı makalesiyle açıklar. Yazısında, halkın boş vakitlerini bu kütüphanede kitap ve gazete okuyarak bilgilenmesini sağlamak için umumi bir yerin olması gerektiğini ifade eder. Ayrıca medreselerde muntazam bir kütüphane olmadığı için öğrencilerin matbuat kaynaklarından yeterince yararlanamadığını belirtir. Hadi Maksudi, bu kütüphanede Türkçe, Arapça, Farsça ve Rusça her türlü kitaplar ve mezkûr dillerde muhtelif gazete ve dergiler bulunacağını, kütüphanenin her gün gündüz saat 2'den akşam saat 8'e kadar açık olup bu vakit içinde herkesin gelebileceğini, hiç kimseden para alınmayacağını da ifade eder. Hadi Maksudi, kütüphane açma isteğini ise şehir dumasına şöyle açıklamıştır:

Kazan ahalesinin üçten bir kadarısı ahali-i İslam olduğu malumdur. Fakat bu ahaliye şehir dumasından pek az akçe sarf kılınadır. Şehrin umumi kitaphanesinde üç min kadar akçe tutuladır. Demek ki her yılda bu kitaphane için Müselmanlardan bin som akçe geledir. Hâlbuki Müselmanların bu kitaphaneden hiç faydalandıkları yoktur. Çünkü o kitaphane İslam mahallesinden pek ıraktır. Yakın bulganda da onda Müselmanlar için İslam kitapları ve Türki gazeteler yoktur. Adalet boyunca bu kitaphaneyi şehrin ortasına getirip bir bölmesini İslam kitaplarına mahsus edilmeli ya da İslam mahalleleri arasında Müselmanların özlerine mahsus bir şube açılmalı.⁷³

Şehir duması tarafından kabul edilen dilekçe neticesinde kütüphane, 2 Ocak 1906 tarihinde, Piçen Pazarındaki Bulgar Misafirhanesi Yurdu'nda resmi olarak açıldı ve Hadi Maksudi, 1922'e kadar şube müdürlüğü görevini yürüttü.⁷⁴

Kendisi de kütüphaneye 103 kitap hediye eden Hadi Maksudi, *Yıldız*'da kütüphaneye kitap vakfedenlerin isimlerini tek tek sayıları ile birlikte vermeye özen gösterdi ve teşekkürlerini bildirdi. Okuyuculara kitap bağışı yapmaları için ricada bulunup

⁷¹ Hülya Gökçe, *İdil-Ural Sahasında Ceditçilik Dönemi Türk-Tatar Gramerciliği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s.88.

⁷² Hadi Maksudi, "Kitaphane-i İslamiye", *Kazan Muhbiri*, Nr.3, 10 Kasım 1905, s.5.

⁷³ "Kitaphaneler", *Yıldız*, Nr. 11, 18 Mart 1906, s.1-2.

⁷⁴ *Tatar Edipleri Maarifetçileri (20. yy başı)*, Kazan 2005, s.146.

özellikle nadir kitaplara ihtiyaç duyulduğunu yazdı. Listede adı geçen bazı şahıslar şunlardır:

Kitapçı Kerimovlar (470), kitapçı İsmail Şemseddinof (62), İbrahim Teregulov (36), Alimcan Barudi (*Keşfü'z-Zunûn*), Murtaza İbrahimov (*Tercüme-i Kamûs*), Abdülaziz Ubeydullin (*Tarih-i Cevdet ve Burhân-ı Kâtı*).⁷⁵

1.8. Şubat İhtilalinden Sonraki Faaliyetleri

Rusya'daki Şubat ihtilalinden sonra başa geçen Geçici Hükümet, 20 Mart 1917 kararnamesi ile bütün vatandaşların eşit olduğunu ilan etti. Bu yeni hürriyet havası Rusya'da politik faaliyetlerin gelişmesine ve Rus olmayan milletler ile Rusya'daki çeşitli bölgelerde yaşayan Türk topluluklarında milli ve politik faaliyetlerin meydana gelmesine katkı sağladı.

İdil-Ural bölgesinde Şubat İhtilali ile birlikte siyasi faaliyetlerde canlanmalar görüldü. İhtilalin ilk günlerinden itibaren milli, içtimai ve siyasi faaliyetleri yürütmek amacıyla daha sonra *Milli Şura* adını alacak komiteler teşkiline girişildi. Türkistan'da, Orenburg'da ve Bakü'de yerel nitelikte kurultaylar toplandı.⁷⁶

Asıl önemli olan ise Rusya Türk Müslümanlarının genel bir toplantısını düzenlemektir. Bu doğrultuda toplanan Rusya Türklerinin ilk genel kurultayı Moskova'da 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında ve II. Kurultay ise 21-31 Temmuz 1917'de yapıldı. Hadi Maksudi de bu kurultaylara katıldı. Kendisi siyasi olarak çok aktif olmamakla birlikte kurultayda ilan edilen *Milli Medeni Muhtariyet Heyeti* içerisindeki Maarif Şubesinde üye olarak yer aldı.⁷⁷

Rusya Türkleri için Ekim İhtilalinden sonraki süreç ise daha zor oldu. Sovyet yönetimi altına giren İdil-Ural Türklerinin siyasi faaliyetleri önlenmeye çalışılıyor, basın-yayın organları susturulmaya başlanıyordu. Bu dönemde birçok gazete ve dergi kapatıldı. *Yıldız*'ın da 21 Haziran 1918'de son sayısı çıktı ve 12 yıllık yayın hayatı son buldu.

Ekim İhtilalinden sonraki bu dönem, Hadi Maksudi için de sıkıntılı ve zor bir sürecin başlangıcı oldu. Yazdığı ders kitaplarının toplatılması, 12 yıldır neşrettiği *Yıldız*

⁷⁵ Hadi Maksudi, "Kitaphane-i İslamiye", *Yıldız*, Nr. 52, 5 Kasım 1906, s.4.

⁷⁶ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, s.307-308.

⁷⁷ Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk Tatar Millet Meclisi*, İstanbul 1998, s.126.

gazetesinin kapatılması ile Hadi Maksudi işsiz kaldı. Bir süre kendisine Doğu Pedagoji Enstitüsü'nde Arapça dersi okutması için izin verildiyse de sonrasında emekli edildi. Hadi Maksudi'ye Halk Komiserleri Sovyeti (SNK) kararı ile 50, daha sonra 100 ruble emekli parası verildi.⁷⁸

1.9. Sovyetler Dönemindeki Hayatı

Sovyet rejimi hâkimiyetini iyice sağlamlaştırdıktan sonra, ihtilalin lideri Lenin güvenilmez unsurların kentlerin dışındaki kamplara kapatılmasını emretti. Asil sınıfa mensup olanlar, zenginler, varlıklı köylüler, din adamları, aydınlar, potansiyel düşman olarak görülen eski rejimin ileri gelen subayları ve zararlı görülen her kesimden insanlar sürülmeye, hapse atılmaya veya kurşuna dizilmeye başlandı. 1928'de Stalin'in parti liderliğini ele geçirmesinden ölümüne kadar (1953) ise yaklaşık 25 milyon insan Sovyet rejimince sindirildi. Öldürülen ya da zorla sürülen insanların yanı sıra akrabaları da zarar gördü. Yıllarca ayrı kalmak mecburiyetinde kalan ailelerin bir araya gelmesi kolay olmadı, sonrasında dönseler de eski yaşamları artık yoktu.⁷⁹

Hadi Maksudi de Sovyet rejiminin baskısına maruz kalanlar arasındaydı. O, ilk olarak 16 Ocak 1933'de Sovyet iktidarına karşı gelmek ve karşı devrimcilik suçlarından tutuklandı. Hadi Maksudi yapılan sorgularda kendisine yüklenen suçlamaları kabul etmedi ve bilgi verilmesi istenen kişiler hakkında da tanıklık yapmadı. Bu yüzden Başkurdistan ve Tataristan'da yaşama hakkından mahrum edilip, Vyatka (Kirov) şehrine üç yıl sürgüne gönderildi.⁸⁰

Sürgündeyken ele aldığı kısa biyografisinden bu dönemde ilmî faaliyetlerini sürdürmeye çalıştığını anlıyoruz. “Doğu Felsefesi” adlı kitap kaleme aldığını yakın zamanda Komünist Akademisi'ne kendi felsefi işlerini sunmayı umut ettiğini yazmaktadır.⁸¹

Fakat sürgün dönemi Hadi Maksudi'nin umduğu gibi kısa sürede bitmedi. Sürgün süresi 1936'da dolmasına rağmen serbest bırakılmadı ve tekrar sorguya alındı. Bu sorgularda kendisine Sosyal-Faşist Partisi kuruculuğu yaptığı, Pantürkist, hükümet

⁷⁸ Feride Gaffarova, “Ahmedhadi Maksudi”, *Gasırlar Avazı-Ekho Vekov*, 3/4, 2000, s.104.

⁷⁹ Orlando Figes, *Karanlıkta Fısıldaşanlar*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2011, s. 32.

⁸⁰ F.Y. Gaffarova, *Ahmedhadi Maksudi*, Kazan 2002, s.42-43.

⁸¹ Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi, F. 128, O.1, D.14.

karşıtı hareketin üyesi ve faşist partisi üyeliği gibi asılsız suçlamalara devam edildi. Psikolojik ve fiziksel olarak ruh sağlığı bozulmaya başlayan Hadi Maksudi, sorgulamalarda kendisine yöneltilen suçlamaları kabul etmedi, isim vermesi istendiğinde ise İsmail Gaspıralı ve Hasan Ata Abeşi gibi daha önce vefat etmiş birkaç aydının ismini verdi.⁸²

1937 yılında Kazan'a dönebilen Hadi Maksudi'nin burada da sorgulamaları devam etti. Bu sorgulamalarda tüm siyasi, içtimai ve milli faaliyetleri ele alındı; Pantürkist ve Panislamist fikirleri savunduğu, İsmail Gaspıralı ile arkadaşlığı, 1906 yılında *İttifak* partisi toplantılarına katıldığı ve 1918 yılında Türk esirleri sorunlarını halletmek için Kazan'a gelen Yusuf Akçura⁸³ ile görüştüğü, hatta 1894 yılında İstanbul'a gitmesi dolayısıyla Türkiye taraftarı olmak ile suçlandı.⁸⁴

Hadi Maksudi, *Yıldız*'da Türkiye ile ilgili haberlerin sıklığı dolayısıyla da Türkiye taraftarlığı ile eleştirildi. Bu eleştirilerin bir başka nedeni ise Hadi Maksudi'nin Türk devlet adamı ve aydınlarından sabık Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa⁸⁵ ve Defter-i Hakani Nazırı Mahmud Esad Efendi'nin⁸⁶ Rusya ve İdil-Ural seyahatlerine önem

⁸² S. Rahimova, "я ближе всех был связан с и. Гаспринским", *Gasırlar Avazı-Ekho Vekov*, Mayıs 1995, s.177.

⁸³ Yusuf Akçura o dönemde Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti görevlisi olarak Rusya'da bulunmuştur. Görevleri ise şu şekildedir: Rusya'da bulunan Osmanlı esirleri ile iletişim kurmaya çalışarak miktarlarını ve ikametlerini öğrenmek, ihtiyaçlarına dair malumat vermek, esirlerin aileleri ile iletişimini sağlamak ve esirlere iane ve hediye paketleri, kitap vs. sağlamaktır. Rusya'daki Osmanlı esirlerine ulaşmaya çalışan Yusuf Akçura bu kapsamda Tatar Müslüman hayır cemiyetleri, savaş esirlerine yardım kuruluşları ile irtibat kurmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Yusuf Akçura, "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üsera-i Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu", *Dersaadet*, 1335, s.3-4. Yusuf Akçura'nın hayatı ve faaliyetleri için bkz. François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Ankara 1986.; Ahmet Temir, *Yusuf Akçura*, Türk Büyükleri Dizisi 61, Ankara 1987.

⁸⁴ F. Y. Gaffarova, *'Yıldız' Kabızgan Maksud*, Kazan 2006, s.157-161.

⁸⁵ Hüseyin Hilmi Paşa (1855-1923): Midilli adasının Sarlıca mevkiinde doğmuştur. Çeşitli şehirlerde valilik yapmış, 1898 yılında II. Abdülhamit tarafından Yemen valiliğine gönderilmiştir. Burada suikaste uğraması sonucu ağır yaralanmış, bir süre görevini yapamamıştır. 1902'de Rumeli genel müfettişliğine tayin edilmiştir. Kamil Paşa Kabinesinin düşmesinin ardından 1909 yılında sadarete getirilmiştir. 31 Mart olaylarından sonra istifa etmiştir. Sadrazam olarak ikinci görev süresi Mayıs 1909'da başlamış, 12 Ocak 1910 yılına kadar devam etmiştir. Viyana sefirliği sırasında 3 Mart 1923 günü vefat etmiştir. Kabri Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergâhı haziresindedir. Daha fazla bilgi için bkz. Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", *DİA*, XVIII, 1998, s.550-551.

⁸⁶ Mahmud Esad Efendi (1856-1918): Konya Seydişehir'de doğmuştur. İlköğrenimini burada aldıktan sonra İstanbul'a gitmiş, burada Fatih Medresesi'nde dini ilimleri tahsil etmiştir. Meclis-i Maarif-i Askeriyye'nin sınavlarında başarılı olarak yüksek matematik öğretmenliği diploması almıştır. 1880 yılında Hukuk mektebine kayıt yaptırmıştır. Hukuk mektebini bitirdikten Anadolu'nun çeşitli yerlerinde hakemlik ve öğretmenlik yaptı. 1896'da İstanbul'a dönmüş, Mekteb-i Mülkiye'de hukuk dersleri vermiştir. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Mekteb-i Mülkiye'deki görevinden ayrılmıştır. 11 Ağustos 1909'da Maliye Nezareti müfettişliğine terfi etmiş, 17 Şubat 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Defter-i Hakani nazırlığına getirilmiştir. Ekim 1915 tarihinde Isparta'dan mebus seçilmiş, üniversitedeki derslerini okutmaya devam etmiştir. 18 Mart 1918'de kalp krizi geçirerek ölmüştür. Mezarı Fatih Sultan

vermesi oldu. Özellikle 15 Nisan 1910 tarihinde Kazan’a gelen Osmanlı Sadrazamı Hüseyin Hilmi Paşa ile görüştüğü ve Türkiye faydasına casusluk yaptığına dair suçlamalarda bulunuldu. Fakat bu görüşmede Hadi Maksudi, Hüseyin Hilmi Paşa’ya gezilerinde eşlik etti ve kendi yayınevinden çıkan yaklaşık 20 eserini Paşa’ya takdim etti. Hüseyin Hilmi Paşa da birkaç yazım hatasına işaret ederek, Maksudi’yi yaptığı iş için tebrik etmişti.⁸⁷ Mahmud Esad Efendi’nin Kazan’a gelişi ile ilgili de *Yıldız*’da şu haber yapılmıştır:

Bizden Türkiye’ye seyahat ve tahsil için gidenler küb (çok) olsa da Türkiye’nin edip ve ilim ehilleri biznin Rusya’ya gelmiler idi. Son günlerde ise bu değişti. Bundan bir iki yıl önce Türkiye’nin büyük ricalinden Hüseyin Hilmi Paşa Rusya’ya seyahat edip biznin Kazan’a geldi. Bu yıl gazeteci Celal Nuri Efendi gelip gitti. İndi bu defa din ve ilim ricalinden Mahmud Esad Efendi teşrif etti. Ol hiçbir siyasi maksad bilen değil, Rusya’nın medeni ve içtimai hayatını öğrenmek için seyahat etti.⁸⁸

Yıldız’da da belirtildiği üzere yapılan seyahatler siyasi maksatlı olmamıştır. Suçlamalarda iddia edildiği gibi bir casusluk faaliyeti de söz konusu değildir.

1.10. Son Yılları ve Ölümü

Tüm bu sorgulamalar şüphesiz 70 yaşındaki Hadi Maksudi için fiziksel ve ruhsal olarak zor bir sürecin yaşanmasına sebep oldu. Asılsız suçlamalara maruz kaldı, sürgüne gönderildi ve ailesinden ayrı bırakıldı. Çok sevdiği *Yıldız* gazetesinin kapatılması hem maddi hem manevi anlamda kendisini zarara uğrattı ve psikolojik olarak kötü etkiledi. Nitekim 22 Ağustos 1938 tarihindeki son sorgusundan sonra Kazan Psikiyatri Hastanesine gönderilmek üzere serbest bırakıldı.⁸⁹ Bundan sonraki dönemde de hem ruhsal hem fiziksel açıdan yıpranan Hadi Maksudi uzun yaşayamadı ve 28 Haziran 1941 tarihinde akciğer hastalığından vefat etti. Kabri Yana Biste mezarlığında Abdullah Tukay’ın kabri yanındadır.⁹⁰

Ekim İnkılabına kadar Tatar halkının tanınmış aydınlarından olan Hadi Maksudi, Sovyet iktidarı döneminde hakkındaki suçlamalardan 1995 yılında Rusya

Mehmed Türbesi haziresindedir. Daha fazla bilgi için bkz. Ali Erdoğan, “Seydişehrî”, *DİA*, XXXVII, 2009, s.25-27.

⁸⁷ İsmail Türkoğlu, “Hüseyin Hilmi Pasha And Sir Mahmud Esad’s Volga-Ural Travels”, *Tatarica: History and Society*, Kazan 2014, s.143.

⁸⁸ “Mahmud Esad Efendi’nin Giluvi Münasebeti İle”, *Yıldız*, Nr. 1017, 4 Ağustos 1913, s. 1.

⁸⁹ F.Y. Gaffarova, *Ahmed Hadi Maksudi*, s.47-48.

⁹⁰ Z.E. Camaliev, *Ahmedhadi Maksudi (1868-1941)*, Kazan 1997, s.15.

Federasyonun 18 Ekim 1991 yılı “Siyasi Repressya Kurbanlarının Rehabiliteleri” hakkındaki yasa ile aklandı.⁹¹

Tatar matbuatında Hadi Maksudi’nin ölümü hakkında herhangi bir haber çıkmamıştır. O dönemde Türkiye’de bulunan kardeşi Sadri Maksudi de 20 yıldır görüşemediği, yetişmesinde büyük rolü olan ağabeyinin ölümü hakkında bir yazı kaleme almamıştır. Sadri Maksudi’nin kızı Adile Ayda ise babasının derin bir keder dönemi geçirdiğini yazmıştır.⁹² Ölümü hakkında 1941 yılında Türkiye’de neşredilen *Yeni Sabah* gazetesinde Abdullah Battal Taymas’ın bir köşe yazısında Hadi Maksudi’ye yer verilmiştir. Taymas, Hadi Maksudi hakkında şu satırları kaleme almıştır:

Kazan Türkleri pedagog ve muharrirlerinden Hadi Maksudi vefat etmiştir. Kazan Türklerinin milli hareketleri ilk önce bir kültür ve maarif hareketi olarak belirmişti ki bugün ölümünü esefle duyduğumuz Hadi Maksudi’nin bu harekette şerefli bir yeri ve önemli bir rolü vardır. Hadi Maksudi’nin Kazan Türkleri ve belki de bütün Rusya Müslümanları arasında öğretim ve eğitim alanında hizmetleri oldukça büyüktür. On binlerce Türk çocuğu onun ders kitaplarından istifade etmiştir. O, şimal Türklerinin fikir ve kültür hareketleri tarihi yazılırken asla ihmal edilmeyecek ve hatta kendisine şerefli ve önemli yer verilecek olan bir şahsiyettir.⁹³

Hadi Maksudi’nin 1897 yılında Zeynep Apanayeva (1881-1954) ile olan evliliğinden; Fatıma Aliya, Harun, Şefika, Haşim ve Behramiya adlarında beş çocuğu olmuştur.

İlk çocukları olan Fatıma Aliya (1898-1991): Kazan Üniversitesi Tıp Fakültesi’ni bitirerek doktor olmuştur. 1923’de Kadir Hodcaev ile evliliğinden Dilare isimleri bir kızları vardır. 1991 yılında vefat eden Fatıma Aliya’nın kabri Yana Biste’de Hadi Maksudi’nin mezarı yanındadır.

Harun Maksudi (1899-1981): İlk ve orta eğitimini Kazan’da almış, ablası gibi tıp fakültesini bitirmiştir. Olga İvanovna ile evlenmiş, Aliya isminde bir kızları olmuştur. Çalışmak için Moskova’ya taşınmışlardır. Kızları Aliya’da burada Filoloji Fakültesi’ni tamamlamıştır.

Şefika Maksudi (1903-1981): Kazan’da doğmuş, Pedagoji Enstitüsü’nü bitirmiştir. 1924’te İbrahim Aytov ile evlenmiştir. 1925’te Nilüfer adlı bir kızları olmuş, Rostov şehrinde yaşamışlardır.

⁹¹ F.Y. Gaffarova, ‘Yıldız’ Kabızgan Maksud, s.164.

⁹² Adile Ayda, *Sadri Maksudi Aرسال*, Ankara 1991, s.207.

⁹³ Abdullah Battal Taymas, “Türkiyat Tetkikleri”, *Yeni Sabah*, 17 İkinciteşrin 1941.

Haşim Maksudi (1905-1988): Kazan Üniversitesi Kimya mühendisliği bölümünü bitirmiştir. Eşi Kameriye olan evliliğinden Âdem, Rüstem ve Behram adında üç çocuğu olmuştur. 1988'de Moskova'da vefat etmiştir.

Behramiya Maksudi (1920-?): En küçük çocukları olan Behramiya Kazan Üniversitesi'nde Fizik-Matematik Fakültesi'ni tamamlamıştır. 1946'da Seyfullin Bey ile evliliğinden Nuraniye ve Feride isimli iki çocuğu olmuştur.⁹⁴

⁹⁴ Gabdülhak Zebirov, *Maksud Baba Hem Maksudiler*, Kazan 2000, s.16-19.

II. BÖLÜM

İDİL-URAL TÜRKLERİNDE BASIN-YAYIN FAALİYETLERİ VE YILDIZ GAZETESİ

2.1. Gazeteler

İdil-Ural Türklerinde ilk gazete neşri teşebbüsü 1834 yılına kadar gitmektedir. Kazan Üniversitesi arşivinde bulunan bir vesıkaya göre, aynı üniversitenin öğrencilerinden biri, *Bahr al-Ahbar* adında bir gazete neşrine müsaade istemiştir. Ancak bu istek, Müslümanların gazete neşretmesini sakıncalı gören Rus sansür idaresi tarafından reddedilmiştir. 1886 yılında Petersburg müftüsü Ataullah Bayezidov'un⁹⁵ *Yıldız* adında bir gazete çıkarma teşebbüsü de başarısızlıkla sonuçlanmış, 1896'da Kayyum Nasırı de çıkarmayı planladığı *Tang Yıldızı* için müsaade alamamıştır.⁹⁶

Kazan Tatarlarının süreli matbuatının ortaya çıkışı 1905 devriminden sonra oluşan serbestlik dönemine denk gelmektedir. Devrimin getirdiği özgürlüklerden faydalanan Tatarlar çok sayıda gazete, dergi ve kitap neşretmeye başladılar. Eylül 1905'te Ataullah Bayezidov tarafından Petersburg'da haftalık *Nur* gazetesi neşredilmeye

⁹⁵ Ataullah Bayezidov (1846-1911): Rusya'nın Kasım şehri yakınlarındaki Temnikov kasabasında doğmuştur. 1871'de Petersburg'da yaşayan Kasım Tatarları tarafından imamlığa çağırılmıştır. Burada Rusça öğrenmeye başlamış ve Rus fikir adamları ile tanışmıştır. Bu dönemde çeşitli gazetelerde yazılar yazan Bayezidov, Müslümanlara yapılan saldırılara cevap vermesi ile de Rusya Müslümanları tarafından manevi ata olarak adlandırılmıştır. 1905 yılında *Nur* gazetesini neşretmeye başlamıştır. 20 yıllık hizmeti dolayısıyla Rusya, Osmanlı Devleti, İran ve Buhara Hükümetleri tarafından madalyalar almıştır. 1911 yılında vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketi Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s.347-350.

⁹⁶ Reşit Rahmeti Arat, "Matbuat", *İA*, VII, s.380.

başlandı. Gazete mahiyeti itibariyle muhafazakâr ve Çarlık rejimi taraftarı olmasından dolayı, ilk milli gazete olarak anılmamaktadır.

Tatar gazeteciliği için önemli bir adım, tanınmış avukat Seyidgerey Mirza Alkin tarafından 29 Ekim 1905’de neşredilmeye başlayan *Kazan Muhbiri*’nin yayımlanması ile atıldı. *Kazan Muhbiri*, beş yıl boyunca neşredildi ve ilk yıllarında fiilen idareyi Yusuf Akçura yürüttü. *Kazan Muhbiri* bütün Rusya Müslümanları arasında büyük bir ilgi topladı ve kısa zaman içinde en çok okunan gazetelerden biri haline geldi.⁹⁷

Rusya Müslümanlarının neşrettiği ilk sansürsüz gazete ise Kamil Mutii Tuhfetullin tarafından 24 Kasım 1905’te çıkarılmaya başlanan *Fikir* oldu.⁹⁸

Bu devrin önemli gazetelerinden biri de Abdürreşid İbrahim⁹⁹ tarafından çıkarılan *Ülfet*’tir. *Ülfet*’te Kazan Türklerinin siyasi-kültür hareketleri ve özellikle Müslüman Kongreleri hakkında detaylı yazılar mevcuttur. 1907 yılında Rusya’da istibdat rejimi kuvvetlenince *Ülfet* yayın hayatına devam edemedi ve gazetenin neşri durdurulmak zorunda kaldı.¹⁰⁰

Rusya Türklerinin en ciddi ve en mühim neşir organlarından bir diğeri de 21 Şubat 1906’da yayınlanmaya başlayan *Vakit* gazetesidir. Remiyev kardeşlerin malî desteği

⁹⁷ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 2014, s.209.

⁹⁸ Kamil Mutii Tuhfetullin (1883-1941): Uralsk’da doğmuştur. İlk eğitimini evde babasından sonra Rus mekteplerinde Rusça öğrenmiş, Rus edebiyatını yakından tanımaya başlamıştır. 1900’de İstanbul’a gitmiş, oradan Mısır’a geçerek hadis ve tefsir dersleri almıştır. Orenburg Müftülüğü tarafından imam-hatip ve müderris diploması almıştır. Kızlara ait ilk medreseyi açan Kamil Mutii, bir süre *Şark-i Rus* gazetesinde muhabirlik yapmıştır. İlk Tatar dergisi *El-Asrül Cedid*’i ve ilk sansürsüz gazete olan *Fikir*’i neşretmiştir. Saratov Konservatuvarı öğretim üyelerinden R. Rudolf’tan müzik dersleri almış, yaklaşık 1500 konser vermiştir. 26 Ocak 1941’de vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. İsmail Türkoğlu, “Tuhfetullin, Kamil Mutii”, *DİA*, XXXI, 2012, s.354-356.

⁹⁹ Abdürreşid İbrahim (1857-1944): Sibirya’nın batısında Tomsk vilayetinin kuzeyinde yer alan İrtiş nehri yakındaki Tara kasabasında doğmuştur. İlk eğitimine Avvuş köyünde yatılı olarak başlamıştır. 1868’de Çelyabinsk nahiyesindeki Başkurt köyü olan Elmen’de 4 yıl eğitim almıştır. 14 yaşında yetim kalan Abdürreşid İbrahim, Kazan’ın Kışkar Medresesi’ne yazılmıştır. Pasaportunun süresi dolduğu için yakalanmış, 1 yıl hapis yatmıştır. Bu süre içinde Rusya’da esaret altında yaşayan Müslümanların durumlarını yakından görmüştür. 1879’da Medine’ye gitmek üzere yola çıkmış, bir süre İstanbul’da kalmıştır. 1880’de Medine’de dini ve siyasi eğitim almış, Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Tara’ya döndükten sonra usul-i cedit okulları açılması için çalışmıştır. 1892’de Orenburg Müftülüğü’ne kadı tayin edilmiştir. İlk Türk siyasi belgesi olan *Çolpan Yıldızı*’nı İstanbul’da basılmıştır. 1900’de *Mir’at* adlı dergiyi 1905’de *Ülfet* gazetesini neşretmiştir. 1908’de uzun bir seyahate çıkmıştır. Bu seyahatin önemli bir kısmını Japonya oluşturmaktadır. Japonya’daki faaliyetleri ile bazı Japonlar Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Umum Rusya Müslümanlarının siyasi toplantılarına katılmıştır. 1944’te Tokyo’da vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. İsmail Türkoğlu, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Ankara 1997.

¹⁰⁰ Akdes Nimet Kurat, “Kazan Türklerinin ‘Medeni Uyanış’ Devri”, *A.Ü.D.T.C.F.D.*, XXIV, sayı 3-4, 1966, s.165.

ile çıkan gazete Fatih Kerimi'nin¹⁰¹ başyazarlığında Rusya Türkleri arasında en çok okunan gazetelerden oldu ve 1918 yılına kadar 2309 sayı çıktı.¹⁰²

İhtilalci mahiyette olan *Tang Yıldızı* gazetesi, 31 Mayıs 1906'da yayınlanmaya başladı, 64 sayı çıktıktan sonra 27 Kasım 1906 tarihinde kapatıldı. Bu gazetenin yazarlarından olan Ayaz İshaki¹⁰³ 1913'te Petersburg'da Musa Bigiyev ile *İl* gazetesini, bu gazete kapanınca yerine 13 Aralık 1915'te Moskova'da *Söz* gazetesini, 10 Kasım 1916'da *Bizning İl* gazetesini çıkardı.¹⁰⁴

Gazete neşretme sayısı 1907'de iyice arttı; Kazan'da *Ahbar*, *Taviş* ve *Terbiye* Astrahan'da *İdil*, *Top* ve *Hamiyet*, Petersburg'da *Duma*; Uralsk'ta Hüseyin Yamaşev tarafından ilk sosyalist gazete *Ural* çıktı.

Sansürün gittikçe artması ve gazete çıkarma işinin zorlaşmasına rağmen 1907'den sonra da çeşitli gazeteler neşredildi. Bunların arasında 10 Aralık 1912'de çıkmaya başlayan, başyazarlığını Fatih Emirhan'ın¹⁰⁵ yaptığı *Kuyaş* ve 18 Ekim 1913'de Ufa'da Zakir Kadiri idaresinde çıkan *Turmuş* önemli bir yer tutmaktaydı.¹⁰⁶

¹⁰¹ Fatih Kerimi (1870-1937): Samara eyaletinin Bügülme ilçesine bağlı Minlibay köyünde doğmuştur. Babası İlman Kerimi İdil boyunda usul-i cediti başlatan kişilerden biri olmuş, yeni usulde bir mektep açmıştır. Fatih Kerimi 11 yaşına kadar eğitimini burada almıştır. Ardından Çistay Medresesi ve iki yıllık bir Rus mektebini de bitirdikten sonra İstanbul'da Mülkiye Mektebi'nde eğitimine devam etmiştir. Remiyev kardeşlerin sermayesi ile 1905'te Rusya Türkleri arasında rağbet kazanmış *Vakit* gazetesini çıkarmıştır. Balkan Savaşları sırasında İstanbul'a gitmiş, gönderdiği mektuplar *İstanbul Mektupları* adıyla kitaplaştırılmıştır. Sovyet hâkimiyeti döneminde Orenburg'u terk ederek Moskova'ya gitmiştir. 27 Eylül 1937'de Türkiye casusu olmak, karşıdevrim gibi suçlamalarla idama mahkûm edilmiştir. 8 Aralık 1959'da suçsuzluğuna karar verilmiş ve itibarı iade edilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Abdullah Battal Taymas, *Rus İhtilalinden Hatıralar*, İstanbul 1968; Fazıl Gökçek, "Tatar Edibi Fatih Kerimi ve İstanbul Mektupları Adlı Eseri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 5, Bahar 1998, s.77-86.

¹⁰² Reşit Rahmeti Arat, *a.g.m*, s.381.

¹⁰³ Ayaz İshaki (1878-1954): Tataristan'ın Yavşirme köyünde doğmuştur. Çistay ve Kazan Medreselerinden sonra Kazan Öğretmen Okulu'nda eğitim almıştır. Öğrencilik yıllarında ihtilal hareketlerinde yer alan Ayaz İshaki, 1905'teki Tangcılar teşkilatının kurucuları arasında yer almıştır. 1905'te I. Rusya Müslümanları Kongresi'ne katılmıştır. İhtilal hareketleri dolayısıyla uzun yıllar tutukluluk ve sürgün hayatı yaşamıştır. Gazetecilik yanında 29 adet eser de kaleme almıştır. İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları Medeni Muhtariyeti'nin Dışişleri Vekili olmuştur. Bu görevi dolayısıyla Japonya ve Avrupa'da bulunmuştur. Bolşeviklerin yönetimi devrılmasıyla ülkesine dönememiş, Paris, Berlin, Varşova ve Türkiye'de yaşamıştır. 1928'de *Milli Yol*, 1935'te *Milli Bayrak* gazetesini çıkarmıştır. 22 Temmuz 1954'de Ankara'da vefat etmiş, Edirnekapı Şehitliği'ne defnedilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. *Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)*, haz. Tahir Çağatay-Ali Akış-Saadet Çağatay-Hasan Agay, Ankara 1979.

¹⁰⁴ Nadir Devlet, *a.g.e.* s.211.

¹⁰⁵ Fatih Emirhan (1886-1926): Tanınmış Kazanlı muharrir ve gazetecidir. Barudi Medresesi'nde okumuş, Rusça özel dersler almıştır. 1905 ihtilali günlerinde ıslahat hareketini desteklemiş, medreseyi terk etmiştir. Buradan ayrıldıktan sonra İslah Cemiyeti'ni kurmuş, *el-İslah* adlı haftalık gazeteyi neşretmiştir. Erken yaşta çocuk felcine yakalanmıştır. *Kuyaş* gazetesinin başmuharrirliğini yapmıştır. Çok sayıda makale, hikâye ve piyes kaleme almıştır. 1926'da vefat etmiştir. Bkz. A. Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu*, İstanbul 1958, s.36.

¹⁰⁶ İsmail Remiyef, *Vakitli Tatar Matbuatı Albümü*, Kazan 1926, s.13-30.

1917 ihtilaline kadar İdil-Ural bölgesinde Tatar lehçesinde toplam olarak 44 gazete yayınlandı.¹⁰⁷

2.2. Dergiler

Bu dönemde gazeteler kadar dergiler de milli ve sosyal meselelerin incelenmesi adına önemli bir görev üstlendi. Kazan Türklerinde ilk dergi 1900 yılında Petersburg'da Abdürreşid İbrahim tarafından çıkarılmaya başlanan *Mir'at* (Ayna) oldu ve toplam 22 sayı neşredildi. Astrahan'da çıkan ikinci Tatar dergisi *Islah* da ancak birkaç sayı yayımlanma imkânı buldu.

İlk fikir dergisi ise Uralsk'da 1906'da Kamil Mutii Tuhfetullin tarafından neşredilen *el-Asru'l-Cedid* oldu. 1907'de kapanana kadar aylık olarak çıkan dergi, edebi ve içtimai mahiyette bir yayıın oldu.¹⁰⁸

1908-1917 yılları arasında çıkan dergiler arasında en önemli yeri *Şura* dergisi tutmaktaydı. Zengin Tatar ailelerinden Remiyev kardeşler tarafından masrafları karşılanan derginin başyazarlığını Rızaeddin Fahreddin¹⁰⁹ üstlendi, ilk sayısı 10 Ocak 1908'de çıktı. 15 günde bir neşredilen *Şura*, 1917 yılının sonuna kadar 239 sayı yayımlandı. İdil-Ural Müslümanlarının en iyi matbaalarından olan Vakit Matbaası'nda basılan dergi, 1917 Ekim Devriminden önce en uzun ömürlü ve baskı kalitesi en yüksek yayıın organı kabul ediliyordu.¹¹⁰

Siyasi dergiler kadar mizah dergileri de İdil-Ural bölgesinde önemli bir yer teşkil etmekteydi. 1906'da Orenburg'da Türkçe-Rusça olarak çıkan haftalık *Çikirtke* (Çekirge), 15 günlük olup 1910 yılına kadar devam eden *Çükiç* (Çekiç), aylık çıkan

¹⁰⁷ Nadir Devlet, *a.g.e.*, s.211-212.

¹⁰⁸ Reşit Rahmeti Arat, *a.g.m.*, s.383.

¹⁰⁹ Rızaeddin Fahreddin (1858-1936): Tataristan'ın Bügülme ilçesine bağlı Kiçüçatı köyünde doğmuştur. İlk eğitimine annesi ile başlamış, ardından eniştesi Gılman Kerimi tarafından Çıstay Medresesi'ne yazılmış, burada bir yıl eğitim almıştır. 1869'da Çırşılı köyündeki medreseye devam etmiştir. 1884'te İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi ile tanışmış, abone olmuştur. 1886'da Kazan'a gidip Mercani ile, 1888'de Cemaleddin Afgani ile Petersburg'da tanışmıştır. 1889'da İlbeke adlı köye imam seçilmiştir. 1891'de ise Orenburg Müftülüğü'ne kadı tayin edilmiştir. Kadılık yaptığı dönemde ceditçi hareketin öncülerinden olmuştur. 1906'da Remiyev kardeşlerin masrafiyla çıkan *Vakit* gazetesinde yazar olarak çalışmaya başlamış ve 1908 yılında *Şura* dergisini neşretmiştir. Orenburg'daki Hüseyiniye Medresesi'nde hocalık yapmıştır. 1921'de müftü Alimcan Barudi'nin ölümü üzerine yeni müftü tayin edilmiştir. 12 Nisan 1936'da vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. A. Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu*, İstanbul 1958; İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul 2000.

¹¹⁰ Muammer Göçmen, "Şura", *DİA*, XXXIX, 2010, s.235.

Karçıga (Martı), 1907’de başlayan *Yaz* ve 1914’te çıkan 15 günde bir olmak üzere, yayımlanan *Karmak*; Uralsk’da şair Abdullah Tukay’ın iştiraki ile 1906’da neşre başlayan *Oklar*; aynı yıl Astrahan’da çıkan *Top*; 1908’de Ali Asker Kemal idaresinde, Abdullah Tukay ve Fatih Emirhan’ın iştiraki ile çıkan *Yaşın*, 1910’da aynı kadro tarafından neşredilen *Yalt-Yult* mizah dergilerinin başlıcalarını teşkil etmekteydi.¹¹¹

İdil-Ural’da edebiyat ve edebi tenkit dergisi olarak 1912’de Ahmed Gerey Haseni tarafından *Anğ* (Düşünce) neşredildi. Yazarları arasında Fatih Emirhan, Hadi Atlasi, Alimcan İbrahimov gibi tanınmış aydınların olduğu dergi 1918 yılına kadar yayın hayatına devam etti.

1905 ihtilalinden sonra çocuk ve çocuk eğitimi ile ilgili dergiler de yayımlandı. Kazanlı tüccar Muhammed Zahid Şamil tarafından 1 Ocak 1907’de Moskova’da neşredilen *Terbiyetü’l Etfal* bu konudaki ilk deneme oldu. Bundan sonra Kazan’da *Terbiyet* adlı bir dergi neşredilse de ancak dört sayı çıkarılabildi. Kısa ömürlü bu dergilerden sonra Şubat 1913’te Kazan’da neşredilmeye başlanan *Mektep* 1917’e kadar yayın hayatını sürdürdü. Yine 1913’te yayın hayatına başlayan *Ak Yul* ve 1917’de çıkan *Balalar Dünyası* çocuk eğitimi ve edebiyatı ile ilgili dergiler arasında yer aldı.¹¹²

2.3. Yıldız Gazetesi

XX. yüzyılın başında Rusya’da yaşayan Türkler arasında türlü meslekte birçok gazete ve dergi neşredildi. Tatar süreli matbuatının en uzun ömürlü gazetelerinden biri *Yıldız* oldu. *Yıldız* gazetesi 1906 ile 1918 yılları arasında Kazan’da Ahmed Hadi Maksudi redaktörlüğünde neşredilen; edebi, fenni, siyasi ve içtimai bir gazetedir. *Yıldız*’ın ilk sayısı 15 Ocak 1906’da neşredilerek yayın hayatına adım attı.

Gazetenin ilk yıllarında genelde başmakale olarak Hadi Maksudi’nin yazıları yer aldı, ilerleyen zamanlarda ise yazar kadrosunun genişlemesi ile birlikte güncel olaylara göre çeşitlendi. Gazetede; Ali Asker Kemal, Abdullah Battal Taymas, Sadri Maksudi, Abdullah Tukay, Hadi Atlasi, Zeki Velidi Togan, Alimcan İbrahimov ve Fatih Seyfi Kazanlı gibi Tatar aydınları yazarlık yaparak gazetenin içeriğini zenginleştirdiler.

¹¹¹ Reşit Rahmeti Arat, *a.g.m.*, s.383.

¹¹² Nadir Devlet, *a.g.e.* s.215-216.

Yıldız'ın içeriği incelendiğinde devrin önemli ve güncel olaylarına göre şekillendiğini görmekteyiz. Gazetede sıklıkla yer alan sütun başlıkları ise şu şekildedir: Baş Makale, Nizam Haberleri, Çit (Uzak) Memleket Haberleri, Kazan Haberleri, Avıl Haberleri, İslam Âleminde, İlim ve Fen, Talim ve Terbiye, İdareden.

Hadi Maksudi gazetesinde anlaşılır bir Kazan lehçesini kullanmayı tercih etmiştir. Gerekli ilmi terimlere mümkün olduğunca az yer vermeyi yabancı sözcükleri mümkün olduğunca az kullanmayı Kazan lisanını açık ve düzgün kullanmayı istemiş ve bu doğrultuda da gazetesini neşretmiştir. Bu konudaki fikirlerini ise şöyle açıklamaktadır:

İşbu ceride Türkice okuyabilen herkes için Kazan dili ile yazılacaktır. Mümkün olduğu kadar yat dillerin sözleri katıştırılmayacaktır. Lakin ilmi ve fenni ıstılahaların isimleri ve yeni çıkan fikirler, işler, hüneler hazırda (şimdi) Kazan dilinde tercümesi olmayan sözler çoktur. Bazılarını Kazan dilinde tercüme kılacak da fesahati (açıklık, anlaşırılık) olmayacaktır. Gerekli fenni sözler az az katışdırılıp Kazan lisanını fasihlendirmek *Yıldız*'ın matlubu (isteği) dur. *Yıldız* gazetesi Arabi, Farsi ve Avrupa ahalisi sözlerinden Kazan diline katıştırmamaya çalışacaktır.¹¹³

Yıldız'ın sorumlu sekreteri görevini Ali Asker Kemal yürüttü. Ali Asker Kemal'in *Azat* ve *Azat Halk* gazeteleri kapatılınca *Yıldız*'da çalışmaya başladı ve bu birliktelik *Yıldız* gazetesinde okuyuculara şöyle bildirildi:

Yıldız ve *Azat Halk* muharrir ve naşirleri birgeleşip, iki gazete urunına (yerine) *Yıldız* ismi ile bir gazete tahrir ve neşr kılmayı münasip gördük. Bizim bu ittifakımızdan müşterilerimiz için zarar değil, belki menfaat gelecektir. Çünkü bundan sonra *Yıldız* müşterileri de, *Azat Halk* müşterileri de her haftada üç nüsha *Yıldız* okuyacaklardır.¹¹⁴

2.3.1. Gazetenin Biçimi

İlk sayısı 15 Ocak 1906 tarihinde neşredilen *Yıldız*, ilk zamanlarında haftalık olarak çıkarıldı, kısa bir süre sonra ise haftada iki-üç kez yayımlanmaya başlandı. Kasım 1913'ten sonra haftada beş kez neşredilmeye devam etti. Son sayısı, 21 Haziran 1918'de yayımlandı ve kapanana kadar 1900 sayısı basıldı. İlk yıllarında dört sayfa olarak çıkarılan *Yıldız*, 1906 yılının 11. sayısından itibaren sekiz sayfa olarak çıkarılmaya başlandı. Bu değişiklik fazla uzun sürmedi ve aynı yılın 38. sayısından itibaren tekrar dört sayfaya düştü.

¹¹³ “15. Ginvar Şehr-i Kazan”, *Yıldız*, Nr.1, 15 Ocak 1906, s.1.

¹¹⁴ “İdarelerden”, *Yıldız*, Nr.38, 16 Eylül 1906, s.1.

Yıldız'ın başlığında “*Her haftada bir ya da iki kere çıkacak; edebi, fenni ve siyasi ceride-i Türkiye’dir*” ifadesi yer almaktadır. Her sayının ilk sayfasında, son sayıya kadar şeklini koruyan başlık klişesi bulunmaktadır. Gazetenin sağ sütununda fiyatı belirtilmiş: bir yıl için 3 ruble, 6 ay için 1 ruble 50 tiyin, her nüshası ise 5 tiyin olarak belirlenmiştir. Sol kısımda ise ilan veya yazılarını göndermek isteyen okuyucular için adres verilmiştir. Gazetenin yönetim adresi olarak “Kazan’da Burnayef mescidi karşısı” gösterilmiştir.

2.3.2. Gazetenin Mesleği ve Yayın Politikası

1903 yılından beri gazete çıkarma isteğinde olan, birçok defa ruhsat almak için başvurduğu halde ret cevapları alan ve nihayet 15 Ocak 1906’da bu isteğine kavuşan Hadi Maksudi, *Yıldız*’ın ilk sayısında gazetesinin mesleği için şunları yazmıştır:

Her yeni çıkan gazetenin birinci nüshasında muharririn gazetenin mesleğini beyan etmesi adettendir. *Yıldız* muharriri bu âdete hilaflık etse de büyük farklılık olmasa gerek. Bu yıllar gibi mesleklerin çoğaldığı bir dönemde benim mesleğim bu demek biraz zordur.

Zaman geçtikçe *Yıldız*’da meslekler hakkında çeşitli makaleler yazılacaktır. Meslekler, memlekette idare ve siyasetin değişmesiyle beraber, biraz değişmektedir.

Dünyada artık hiçbir mesleğe hilaf olmayan birçok çeşitli fikirler vardır ki bunun için hiçbir yerde ayıp ve ceza yoktur. Mesela milliyet ve kavmiyet meslekleri bu cümledendir. Milliyet demek, beni Âdem’den her kavim kendi nesil ve cinsini başka kavimlere göre hor ve hakir durumda olmasına üzümlüp, başka kavimlere zarar vermeyecek şekilde kendi kavminin terakki yolunda olmasını istemek ve elinden geldiği kadar bu hususta gayret ve içtihat etmek demektir. Buna milletini sevmek demek de mümkündür.

Kendi kavim ve milletini sevmek tarihinin şahitliğine göre her bir millette görülmüş hallerdendir. Bizim Rusya Müslümanları arasında muhabbet-i milliye evvelde de var idi. Lakin ulum ve maarifte eksiklik olması sebebiyle eseri artık görünmüyordu. Şimdi ise bunun eserleri çok yerde ortaya çıkmaya başladı.

Milliyetine olan muhabbet ve hizmetten her insan bir lezzet alır. Dünyada ise şer’en caiz ve akla makbul olan lezzetlerin her birisi mübahtır. Bu sebepten her kavmin kendi milletini sevip, kavminin saadeti yolunda hizmet etmeye hakkı vardır. Binaenaleyh *Yıldız* gazetesi milli bir gazete olmak fikrindedir. Umumen ehl-i İslam ve evlad-ı Türk’e muhabbeti pek kâmindir. Bunların diyanet ve itikad cihetlerinde olan kemalatları hakkında pek memnun ve mesrur ise de, dünya işlerinde birçok cihetten zor durumda olmaları hususunda pek mahzundur.

Ehl-i İslam’ın her hususta terakkide olmalarına elinden geldiği kadarıyla çalışacaktır. Din-i İslam’ın kavaid-i esasisine muvafik olan her makul fikri *Yıldız* kabul etmektedir.

Yıldız Kazanı'dır. Bütün dünya insanların saadetine umumen razı olmakla beraber Kazan ehl-i İslamının rahat ve saadetini talep eder. *Yıldız* ceride-i Türkiyye'dir. Binaenaleyh dünyada cem-i evladı Türk'ün refahını ve rahatını ister. *Yıldız* ceride-i İslamiye'dir. Binaenaleyh onun muharrirleri dünyada hiçbir müslümanın mucbirliğine ve horlanmasına razı değildir. Ve *Yıldız* muharrirlerinin bütün dünya insanların saadetini isteyeceğine şüphe yoktur. Tüm bunları meslek saymak mümkündür.

Yıldız, insaniyette ve kemalat-ı insaniyeye kabiliyette kendi milletinin başka milletlerden aşağı olmadığını âleme zahir oluncaya kadar milliyet mesleğinin lüzumu fikrindedir.¹¹⁵

Yıldız hakkında kimi zaman mesleksiz, suya sabuna dokunmayan bir gazete şeklinde eleştiriler yapılmışsa da gazetenin bu eleştirilere cevap olacak mahiyette ve zenginlikte bir yayın olduğunu söylemek mümkündür. *Yıldız*, orta yoldan ilerleyen, ilerici ve en önemlisi milli bir gazetedir. 1000. sayısı münasebetiyle idare tarafından kaleme alınan yazıda *Yıldız*'ın mesleğini detaylı anlatmaya gerek olmadığı, Rusya'da yaşayan Tatar milletinin milli gazetesi olarak, bir milletin dünya ve ahirette mutluluğu için halk arasında hangi fikir ve bilgi lazımsa *Yıldız*'ın onu vazife sayıp yapmaya çalıştığı ifade edilir. *Yıldız*, Hadi Maksudi tarafından ceditçi, her faydalı yeni işin taraftarı olarak tanımlanmış, maksadını ise Rusya Müslümanların kuvvetli, sair milletlerle aynı derece ve aynı hukuka sahip olması için çalışmak olarak açıklamıştır.¹¹⁶

2.3.3. Yazar Kadrosu

Yıldız'ın sayfalarında makaleleri ya da haberleri basılan yazarlar arasında şu isimler yer almaktaydı: Ahund Hasan Ata Abeşi, Arif Hazret Salihi, Molla Sadık İmankulu, Ayneddin Efendi Ahmerov, Abdülmecid Gafuri, Sadreddin Maksudi, Abdülrakip Abdülrakibov, Carullah Nasip (Cimnun), Molla Münir Hadiyef, Abdurrahman Kerim, Salahaddin Maksudi, İdris Hamidi, Ziya Nasırı, Niyaz Muhammed Süleymanov, Molla Zakir Kari, Hadi Atlasi.

İlerleyen yıllarında ise gazetenin yazar kadrosunda yer almayan ancak belirli bir süre gazetede yazılarına rastladığımız Tatar aydınları da bulunmaktadır. Şehid

¹¹⁵ "Meslek", *Yıldız*, Nr.1, 15 Ocak 1906, s 1-2.

¹¹⁶ İdare, "1000.nci San", *Yıldız*, Nr. 1000, 25 Haziran 1913, s.1.

Ahmediyev¹¹⁷, Fatih Seyfi Kazanlı¹¹⁸, Zeki Velidi Togan¹¹⁹ ve Ayaz İshaki bu aydınlardan bazılarıdır.

Uzun yıllar yazıları *Yıldız*'da yayınlandığından Abdullah Battal Taymas ve Alimcan İbrahimov'u da daimi kadro arasında saymak mümkündür. 1913 yılında Abdullah Battal Taymas *Yıldız*'da çalışmaya başladı ve 1917'e kadar muharrirlik yanında tahrir kurulu müdürlüğü görevini de yürüttü. Alimcan İbrahimov'un ise 1910-1915 yılları arasında yazıları yayımlandı. Dönem dönem şiirleri ile gazetede yer alan bir isim de şair Abdullah Tukay oldu, şairin otuzdan fazla şiiri gazetede neşredildi.

2.3.3.1. Ali Asker Kemal (1879-1933)

Tatar gazeteci ve tiyatro yazarı Ali Asker Kemal, 7 Ocak 1879'da Kazan'da doğdu. Çocukluk yıllarını geçirdiği Aşağı Masra'da medrese eğitimine başladı, ardından Kazan'daki Osmaniye Medresesi'nde ve usul-i ceditçi Muhammediye Medresesi'nde okudu. Bu arada Rus mekteplerine de devam ederek Rusça öğrendi ve Rus edebiyatı ile tanıştı.

Tatar tiyatrosunun ilk örneklerinden olan *Behitsiz İgit* adlı ilk eserini 1900 yılında yayınladı. Aynı yıl Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk*'unu Tatarca'ya çevirdi. Kazan'da

¹¹⁷ Şehid Ahmediyev (1888-1930): Çıstapol şehrinde dünyaya gelmiştir. 1901-1907 yılları arasında Hüseyiniye ve Aliya Medreseleri'nde eğitim almıştır. 1908-1909'da Tobolsk'da öğretmenlik yapmış, 1917'de *Avaz* gazetesinin redaktörlüğünü yapmıştır. İç Rusya ve Sibirya Tatarlarının Millet Meclisi'ne katılmış, toprakçılar arasında yer almıştır. *Kızıl Ordu* ve *Maarif* gazetelerinde çalışmıştır. Bkz. F. G. Kalimullina, *Tatarskaya Ansiklopediya*, Kazan 2002, s. 236.

¹¹⁸ Fatih Seyfi-Kazanlı (1888-1937): 22 Mart 1888'de Kazan'ın Karamalı köyünde doğmuştur. Kazan'da Muhammediye Medresesinde okumuş burayı bitirdikten sonra, cedit mekteplerinde muallim olarak çalışmıştır. Alimcan İbrahimov ile birlikte *İrek* gazetesini çıkarmış, Sovyet devrinde *Kızıl Tataristan* gazetesi ve *Yanalif* dergisinde redaktörlük yapmıştır. F. Seyfi-Kazanlı, 16 Eylül 1936'da tevkif edilmiş, SR Partisine üye olmasına dayanarak, hükümete ve parti yöneticilerine karşı saldırı hazırlığında bulunmak ve milliyetçilik gibi suçlarla itham edilerek, 5 Ağustos 1937'de infaz edilmiştir. Bkz. Rafail Mostafin-Reis Davutov, "Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları", akt. Mustafa Öner, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3, Nisan 1997, s.159-160.

¹¹⁹ Ahmet Zeki Velidi Togan (1890-1970): Şimdiki Başkört Özerk Cumhuriyeti topraklarında yer alan Küzen köyünde doğmuştur. Eğitimli ve kültürlü bir aileden gelen Zeki Velidi, babasından Arapça, annesinden Farsça öğrenmiştir. Ardından yakınlarındaki bir medresede Rusçaya başlamıştır. Kasımiye ve Ufa Medreselerinde eğitim almıştır. Duma'da Başkört temsilcisi seçilerek 1915'te Petersburg'a gitmiştir. Başkört Özerk Cumhuriyeti'nin kurulmasına liderlik etmiştir. 1921'de Türkistan Milli Birliği'nin başına getirilmiştir. 18 ay Avrupa'da bulunmuş, Hamdullah Suphi'nin daveti üzerine 1925'te İstanbul'a gelmiştir. Darülfünunda Türk tarihi öğretmenliği yapmıştır. Viyana ve Almanya'da çalıştıktan sonra 1939'da tekrar İstanbul'a dönmüştür. 1944'te Turancılık hareketi içerisinde bulunduğundan tutuklanmıştır. 1948'de İstanbul Üniversitesi'ndeki görevine dönen Togan, 1970 yılına kadar bu görevine devam etmiştir. 26 Temmuz 1970'te vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan*, Ankara 1989.

Maarif Kütüphanesi adıyla bir yayınevi açtı, burada *Terakki* isimli bir gazete çıkardı ve 1905 ihtilaline kadar çok sayıda edebi eser bastırdı.

1905 ihtilali, Ali Asker Kemal'e yeni fırsatlar sağladı. Kazan'da neşredilen *Kazan Muhbiri* adlı gazetede çalışmaya başladıysa da gazetenin sahipleriyle anlaşamadığından yazılarını Şubat 1906 tarihinden itibaren çıkarılan sosyalist fikirli *Azat* gazetesinde yayımladı. *Azat* gazetesini mahkeme kararıyla kapanınca Ali Asker Kemal de *Azat Halk* adıyla gazetesini neşretmeye devam etti. Fakat bu gazete de sosyalist içeriğinden dolayı kapatıldı. Eylül 1906'dan sonra Hadi Maksudi tarafından çıkarılan *Yıldız* gazetesinde çalışmaya başlayan Ali Asker, Balkan savaşları sırasında muhabir olarak İstanbul'a geldi ve savaşla ilgili yazıları *İstanbul Mektupları* adıyla *Yıldız*'da neşredildi.

Birçok tiyatro eseri kalem alan Ali Asker Kemal, Abdülhak Hamid'in *Duhter-i Hindu*, Ostrovski'nin *Groza* (Bora), Maksim Gorki'nin *Nadne* (Dipte) ve Gogol'un *Revizor* (Müfettiş) adlı eserlerini Tatarcaya tercüme etti.

19 Haziran 1933'te Kazan yakınlarında ölen Kemal, Tataristan Cumhuriyeti'nde de eserleri en çok basılan yazarlardan biri oldu. Tataristan'ın çeşitli şehirlerindeki cadde ve sokaklarla Kazan'ın en büyük tiyatro salonuna adı verildi.¹²⁰

2.3.3.2. Abdullah Battal Taymas (1883-1969)

8 Aralık 1883'te Tataristan'ın Samara ilinin Buzavlık kazasının Yanga Aktav köyünde doğdu. Orenburg'daki Kervansaray Medresesi'nde başladığı eğitimine üç dört yıl sonra Kargalı'da müderris Hasan Halfe'nin yanında devam etti. Troitsk'e giderek Şeyh Zeynullah Medresesi'nde Arapça, tefsir ve hadis gibi ilimlerde ders aldı.

1904 yılında Musa Abdullah adıyla düzenlenen Osmanlı pasaportuyla Kahire'ye gitti. Burada dört yıl kalan Abdullah Battal, Arapça bilgisini ilerletti. Ayrıca İslâm dünyasındaki gelişmeleri yakından takip etti. Bu dönemde *el-Ceride* gazetesinde çalışmış, *el-Mü'eyyed*, *el-Mukattam* gibi gazetelerde ve *el-Menâr* dergisinde Rusya Müslümanları hakkında yazılar kaleme aldı. 1905'de Cemâleddîn-i Efganî ve Muhammed Abduh hakkında kaleme aldığı *İslâm Feylezofları* adlı eserini Musa

¹²⁰İsmail Türkoğlu, "Kemal, Aliasker", *DİA*, XXV, 2002, s.224-225.

Abdullah adıyla bastırıldı. 1907’de Kahire’ye gelen İsmail Gaspıralı ile birlikte çalıştı, onun yardımıyla *en-Nehda* adlı Arapça gazeteyi çıkardı.¹²¹

Abdullah Battal, 1908’de Rusya’ya dönünce askere alındı, bir yıl kadar askerlik yaptıktan sonra hastalandı ve hava tebdili aldı. Bu süre içerisinde Orenburg’da *Vakit* gazetesinde çalıştı. 1910 yılında *Vakit*’ten ayrılıp Troitsk şehrine gitti ve burada Arabiyat ve tarih dersleri okuttu. 1913 yılına kadar bu görevini sürdürdü.

1913 yılında Kazan’da çıkan *Yıldız* gazetesinde tahrir kurulu müdürlüğü görevine getirildi ve bu şehre taşındı. Burada 1913’ten 1917’ye kadar çalıştı, 1917 ihtilali patlak verince gazeteden ayrıldı ve Türkistan’a gitti. Oradan dönünce avukat Fuad Tuktar’ın çıkarmaya karar verdiği *Kurultay* gazetesinin sekreterliğini üstlendi. Ardından İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Millet Meclisine üye seçilip Ufa’ya gitti.

1918 yılında Bolşevikler tarafından *Kurultay* gazetesi kapatılınca Taymas’ın sorumluluğu ile çıkan *Altay* gazetesi de ancak 13 sayı çıkabildi. Bolşevikler tarafından hapsedilen Taymas, bundan sonra hiçbir isimle gazete çıkarmamak şartı ile kendisinden imza alınarak serbest bırakıldı.

Siyaset ve gazetecilik yapma imkânı kalmayan Abdullah Battal, Türkçe okuma kitapları hazırlamaya başladı. 1918’de *Kurultay*’ı tekrar çıkarmayı denemiş daha sonra ise Ayaz İshaki ile birlikte *Mayak* (Fener) adlı haftalık bir gazete de yayımladı.

1920 yılında Kazan’a dönen Taymas aynı yıl tutuklandı ve vilayet hapisanesinde iç savaş bitinceye kadar hapis cezası aldı. Sonrasında satın aldığı Sovyet belgesiyle kamptan kaçtı, bir yıl sahte belgelerle dolaştıktan sonra 1921’de Finlandiya’ya iltica etti.¹²²

1921-1925 yılları arasında Finlandiya’da kalan Abdullah Battal, *Kazan Türkleri* kitabını da burada yazdı. 1925’de Türkiye’ye gelen Taymas bir taraftan gazete ve dergilere yazılar kaleme aldı diğer taraftan da Fuat Köprülü’nün isteği üzerine Rusça bazı eserlerin tercümesiyle meşgul oldu. İstanbul’dan sonra Ankara’ya giden Taymas, 1927 yılında Ankara’da Matbuat Umum Müdürlüğü mütercim namzedi memurluğu yaptı. 7 Aralık 1931’den itibaren Dışişleri Bakanlığı’nın mütercimlik kadrosuna geçti.

¹²¹ Yavuz Akpınar, “Taymas, Abdullah Battal”, *DİA*, XL, 2011, s.194-195.

¹²² Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1966, s.223-224.

1947 yılında emekliye ayrılan Abdullah Battal Taymas, 25 Nisan 1969'da İstanbul'da vefat etti.¹²³

2.3.3.3. Hadi Atlasi (1879-1938)

Yıldız gazetesinin ilk yıllarında yazar kadrosunda yer alan ve tarih ile ilgili yazılar kaleme alan Hadi Atlasi, Tataristan'ın Bua rayonu İski Çeki köyünde 1879 yılında dünyaya geldi. İlköğrenimine imam ve öğretmen olan babasının yanında başladı. 1900 yılında Kargalı şehrinde Ganibay Hüseyinov tarafından açılan yeni usulde öğretmen yetiştiren kurslara gitti. Bir süre Elmet şehrinde imam olarak çalıştı. İmamlık yaptığı bu şehirde kız çocuklarının eğitimi ile ayrıca ilgilendi ve burada bir kız mektebi açtı. Hadi Atlasi de ceditçiliği savunanlar arasında yer aldı.

Rusların 1905 savaşında Japonlara yenilmesinden sonra kurulan meşrutiyet rejiminde Rus parlamentosuna mebus olarak seçildi.¹²⁴ Duma dağıldıktan sonra Elmet'e dönen Hadi Atlasi, Rus hükümetince tehlikeli şahıs olarak görülerek, imamlık ve müderrislik görevinden alındı.

Elmet'e yerleşmiş olan Hadi Atlasi bu defa tarih tetkiklerine başladı. Arapça, Farsça ve Türkçe kaynaklardan başka Rus kaynaklarına müracaatla 1912'de *Sibir Tarihi*'ni neşretti. Aynı yılda *Süiyün-Bike* adlı eserini de yayımladı. 1913'de de tafsilatlı olarak *Kazan Hanlığı* adlı eserini neşretti.

I. Dünya Savaşı dönemini Elmet'te geçiren Hadi Atlasi, Alman harp esirlerinden Almanca öğrendi. 1917 yılından sonra yeniden siyasi faaliyet imkânına kavuşan Atlasi, Moskova Rusya Müslümanları Birinci Kongresi'ne ve Ufa'daki *Milli Meclis*'e katıldı, *Milli Muhtariyet Heyeti*'ne seçildi.¹²⁵

Hadi Atlasi, 1920'de Bügülme'ye dönerek lisede Almanca ve tabiat dersleri öğretmenliği yaptı. 1929'da evi basılarak tutuklandı ve Sibirya'ya sürgüne gönderildi. Sürgünden 1931 yılında döndükten sonra, 1937 yılında ikinci kez tutuklandı, 15 Şubat

¹²³ Ali Birinci, "Abdullah Battal Taymas: Kazanlı Bir Âlimin Hikâyesi", *JTS*, XXX/1 (2005), s.188-189.

¹²⁴ Hadi Atlasi, *Kazan Hanlığının Çöküşü ve Süiyün Bike*, çev. Hakan Çoşkunarslan, Konya 2004, s.3.

¹²⁵ Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin 'Medeni Uyanış' Devri", s.179-180.

1938 günü Kazan'da kurulan özel mahkeme kararıyla kurşuna dizildi. Atlasi Davası'nda 24 kişi yargılandı, 15'i hapis cezası alırken dokuz kişi idam edildi.¹²⁶

2.3.3.4. Abdullah Tukay (1886-1913)

Kazan'a bağlı Kuşlavıç köyünde 1886 yılında dünyaya geldi. Henüz beş aylıkken babasını kaybeden Tukay'ın annesi Memdude Hanım onu köydeki Şerife adlı yoksul bir kadına bırakarak başka biriyle evlendi. Burada zor bir çocukluk geçiren Tukay'ı daha sonra annesi yanına almışsa da o da kısa bir süre sonra vefat etti. Üvey babası tarafından dedesinin yanına götürüldüyse de dedesi tarafından Yeni Biste köyünden Muhammet Veli adlı bir tüccara evlatlık olarak verildi. Bu ailenin yanında iki yıl kalan Tukay'ı daha sonra Kırlay köyünden Sadi Bey adlı biri evlat edindi. Sadi Bey'in yanında da üç dört yıl kadar kaldı ve burada medreseye başladı.

Abdullah Tukay, 1895 yılında Cayık (Uralsk)'ta eniştesi Ali Asgar Osmanoğlu'nun evine yerleşti. Ali Asgar Efendi, Tukay'ın tahsiliyle bizzat ilgilendi, onu üç yıl süreli bir Rus mektebine yazdırdı. Aynı zamanda Mutiullah Medresesi'ne de devam etti. Burada Buhara usulü diye bilinen klasik tarzda eğitim aldı. Medrese öğrenimi boyunca Arapça, sarf, nahiv, terkip ve fıkıh dersleri gördü. Bu sırada Ali Asgar Efendi'nin ölümü Tukay'ı derinden etkiledi; medresede kalmaya başlayan Tukay, geçimini sürdürebilmek için bir iki akçe mukabilinde küçük çocuklara ders vermeye başladı.

İstanbul'dan gelip medreseye kaydolan Abdulveli adlı bir talebe ile dostluk kuran Abdullah Tukay, bu sayede İstanbul Türkçesi ve Osmanlı edebiyatı ile tanıştı. Bu dönemde Tukay'ın şiire olan ilgisi de artmıştı. Rusça *Uralis* ve *Uralski Drevnik* gazetelerinde önce mürettip olarak işe başladı, daha sonra düzeltmen olarak çalıştı. 1905 yılının son aylarında *Fikir* gazetesinde yazar ve şair olarak çalışmaya başladı.¹²⁷

Ali Asgar Kemal tarafından 1908 yılında çıkarılan mizah dergisi *Yeşin* (Şimşek), Tukay'ın hiciv gücünün sergilendiği yer oldu. *Yeşin* dergisi kapatılınca *el-Asrû'l Cedid*, *Yıldız*, *Vakit* ve *Şura*'da şiirleri çıktı. 1910'da *Yalt Yult* (Işıltı) adlı bir mizah gazetesi gençleri etrafında toplamayı başardı, Tukay da bu gençler arasında yer aldı.

¹²⁶ Ahmet Temir, "Kazanlı Tarihçi Hadi Atlasi ve Sibir Tarihi Adlı Eseri Üzerine", *Sibiryaya Araştırmaları*, İstanbul 1997, s.339-340.

¹²⁷ Fatma Özkan, *Abdullah Tukay'ın Şiirleri*, Ankara 1994, s.19-27.

Abdullah Tukay'ın 1911 yılında Astrahan'da bulunduğu dönemde tüberküloz hastalığı artık kendini iyice dışa vurdu ve nihayetinde 15 Nisan 1913 günü vefat etti.¹²⁸

2.3.3.5. Sadri Maksudi Arsal (1879-1957)

Sadri Maksudi, 5 Ağustos 1879'da Kazan şehrinin Taşsu köyünde dünyaya geldi. İlk tahsilini Kazan'daki Allamiye Medresesi'nde aldı, burada Arapça ve dini ilimleri öğrendi. 1895'te Kırım'a giderek ağabeyi Ahmed Hadi Maksudi'nin öğretmenlik yaptığı Bahçesaray Zincirli Medresesi'nde Rusça öğrendi. Orada İsmail Gaspıralı ile tanıştı ve daha sonra 1896 yılında Rus Öğretmen Okulu'na kaydoldu.

Öğretmen okulunu bitirdikten sonra 1901 yılında Paris'e gitti, burada Sorbonne Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesine kaydoldu. Hukuk Fakültesinden başka Edebiyat Fakültesi ve College de France gibi yerlerde tarih ve sosyoloji derslerine devam etti. O dönemde Paris'te İstanbullu genç aydınlardan Ahmet Rıza, Yahya Kemal, Ahmet Ferit ve hemşehrisi olan Yusuf Akçura ile tanıştı.¹²⁹

Sadri Maksudi Paris'ten Rusya'ya döndüğü sıralarda 1905 ihtilali patlak verdi. İhtilalin zoruyla Rus Çarı, meşrutiyet rejimini ilan etmeye mecbur kaldı ve Devlet Duma'sı açıldı. Sadri Maksudi açılan Duma'da Kazan'dan aday seçilmişse bu Duma üç ay sonra feshedildi.¹³⁰ Sadri Maksudi, Kazan'dan temsilcisi olarak bulunduğu ikinci ve üçüncü Dumalardaki görevi sırasında da faal bir şekilde çalışarak Rusya Türkeri'nin meselelerini meclis kürsüsünde dile getirdi.

1917 Rus ihtilalinden sonra Kazan'da kurulan muhtar Türk devletinde, hem Millet Meclisi Başkanı, hem de Milli İdare Başkanı seçildi. Böylece İdil-Ural Devleti'nin de ilk Cumhurbaşkanı oldu. Bolşevizm'in Rusya'da hâkim olması üzerine ise Finlandiya'ya giden Sadri Maksudi, oradan Paris'e geçti ve Sorbonne'a bağlı bir Enstitüde akademik faaliyetlerine devam etti.

Bu tarihlerde İstiklal Harbinden çıkmış olan genç Türk Cumhuriyeti için Mustafa Kemal, yeni devletin inkılapçı hukukçularını yetiştirmek için Ankara Hukuk Mektebini açtı. Sadri Maksudi bu müesseseye Türk Hukuk Tarihi Profesörü olarak

¹²⁸ Fikret Türkmen, "Abdullah Tukay'ın (1886-1913) Yetiştirdiği Çevre ve Halk Kültürü", *Milli Folklor*, XXIV/93, 2012, s.37-38.

¹²⁹ Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, Ankara 1991, s.9-29.

¹³⁰ Abdullah Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudiler*, s.23.

çağrıldı. Akademik faaliyetlerinin yanı sıra Mustafa Kemal'in yakını olarak siyasi faaliyette de bulundu ve 1930'da Şebinkarahisar'dan mebus seçildi.

1939'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarih profesörlüğüne, 1941'de Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi hukuk tarihi ve felsefesi profesörlüğüne, 1944'te ise Ankara'dan naklen İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi hukuk tarihi ve felsefesi ordinaryüs profesörlüğüne getirildi. 1950'de Demokrat Parti'den Ankara milletvekili seçildi. 1954'ten sonra tekrardan ilmi çalışmalarına ağırlık verdi. 20 Şubat 1957'de İstanbul'da vefat etti.¹³¹ *Yıldız*'ın ilk yıllarından itibaren yazar kadrosunda yer alan Sadri Maksudi daha çok siyasi yazılar kaleme aldı.

2.3.3.6. Alimcan İbrahimov (1887-1938)

Başkırdistan'ın merkezi Ufa'nın Sultanmurad köyünde 12 Mart 1887'de doğdu. Medrese eğitimi olan babasından temel İslâmî bilgileri aldıktan sonra köylerindeki Rus-Tatar okuluna gitti. Ardından Orenburg'da yeni usul eğitim veren Hüseyiniye Medresesi'ne gönderilmişse de hastalığı yüzünden kabul edilmeyince eski usulde eğitim yapan Veli Molla Medresesi'ne girdi; burada hadis, fıkıh, İslâm tarihi, Arapça, Türkçe ve Farsça dersleri aldı. O sırada Ufa'da faaliyet göstermekte olan *el-İslah* adlı reform hareketine katıldığından hocaları ile anlaşmazlığa düştü ve medreseden ayrılmak zorunda kaldı. Bu medreseden sonra aynı şehirde bulunan Aliye Medresesi'ne geçti. Burada tarih, coğrafya, fizik, kimya, Rusça, Türkçe, Tatarca dersleri alan Alimcan İbrahimov, 1909'da kaleme aldığı *Kur'an Allah'tan mı Değil Mi* adlı risâlesi yüzünden bu medreseden de uzaklaştırıldı. Çarlık rejimi aleyhine yürüttüğü gizli faaliyetler nedeniyle kısa bir süre hapis hayatı yaşadı, serbest kaldıktan sonra Kazan'a giderek *Añ* dergisinde çalıştı. 1915-1917 yılları arasında Aliye Medresesi'nde hocalık yaptı.

V. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'ne Ufa delegesi olarak katılan İbrahimov, sol partilerle ittifak yapılmasını istemekteydi. 1917 yılında Ruslar'ın Sosyalist Revolüsyoner (Es-Er) Partisi'ne girdi ve Fatih Seyfi Kazanlı ile birlikte *İrek* gazetesini çıkardı. 1920'de resmen Komünist Parti üyesi oldu. 1924'te Moskova'da toplanan Tatar-Başkırt Öğretmenler Kongresi'ne katılan Alimcan İbrahimov, eğitim-öğretim

¹³¹ Reha Poroy, "Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal", *Türk Kültürü*, V/53, Mart 1967, s.299-300.

konuları üzerinde yoğunlaştı ve 1925-1927 yıllarında Tataristan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı'nda görev aldı.

Yakalandığı verem hastalığının tedavisi için 1927-1937 yılları arasında Kırım ve Yalta'da yaşadı. Ağır hasta olmasına rağmen, Tatarların millî bağımsızlığı için çalışmak, Tatar kültürünü yüceltmek, komünist partisine üye olmakta gecikmek gibi suçlamalarla yargılandı ve 29 Ağustos 1937'de milliyetçilik yapma suçundan tutuklandı. Kısa bir süre sonra 21 Ocak 1938'de hapishanede vefat etti. Alimcan İbrahimov yazılarında dil, edebiyat, tarih ve sanat konularına ağırlık verdi ve bu alanlarda 40'a yakın kitapla yüzlerce makale yazdı.¹³²

2.3.3.7. Aynüddin Ahmerov (1864-1911)

Kazan'a bağlı Naratlı köyünde doğdu. Tarihçi ve etnografıdır. 1881-1885 yılları arasında Kazan'daki Öğretmen Okulu (Uçitelskaya Şkola)'ya gitti. 1885'te öğretmen olduktan sonra Kazan'ın Biektau kasabasında çalıştı. *Kazan Tarihi* (1910) ve *Bulgar Tarihi* (1909) adlı kitapları mevcuttur. 1911'de Kazan'da vefat etti.¹³³ *Yıldız*'ın ilk yıllarında tarih ile ilgili yazılarıyla gazetenin yazar kadrosunda yer aldı.

2.3.3.8. Niyaz Muhammed Süleymanov (?-?)

Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Niyaz Muhammed Süleymanov, aslen Sibiryâ bölgesinde Tara'ya bağlı Kışla köyündendir. Petropavlovsk'da kitap ticareti ile uğraştı, ardından Akmoğa Vilayet Mahkemesi tarafından Omsk şehrine imam, hatip ve müderris olarak tayin edildi. Bazı eserleri şunlardır: *Münazara*, *Şark Rus Mektupları*, *Peterburg Seyahatnamesi*, *Mektuplarım*, *Türk Hutbeler*.¹³⁴

2.4. Yıldız'da Öne Çıkan Konular

Yıldız, alt başlığında da belirtildiği üzere edebi, fenni ve siyasi meselelerin yer aldığı bir gazeteydi. Yayınlandığı yıllarda, çeşitli konular zengin yazar kadrosu tarafından işlendi. Sıklıkla yer alan sütun başlıklarının yanında aktüel meselelere de değinen gazete bir dönem günlük olarak neşredilmesiyle de dinamizmini korumayı başardı ve

¹³² İsmail Türkoğlu, "İbrahimov, Alimcan", *DİA*, XXI, 2000, s.362-363.

¹³³ R.G Hayrutdinov, *Tatarskaya Ansiklopediya*, Kazan 2002, s. 238.

¹³⁴ İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, s.239.

bilgi açısından zengin bir muhteva edindi. *Yıldız*'da işlenen konular arasında ise ilk sırayı eğitim meseleleri almaktaydı.

Eğitimde yenileşme hareketi ile birlikte, Tatar milletinin milli-medeni yükselişi için eğitim sisteminin değişmesi gerektiğini düşünen Tatar aydınları, Tatar gazete ve dergilerinde eğitim-öğretim problemleri hakkında yazdı, mektep ve medreselerin iyileştirilmesi, ders kitapları, ana dil konusu ve kız çocuklarının eğitimi tartışmaları devamlı olarak ele alındı. Gazetelerin birinci vazifesinin cahil kalan kişileri az da olsa ilim ve fenden haberdar etmek olduğu fikrinde olan Hadi Maksudi, bu doğrultuda gazetesini neşretti. *Yıldız* sayfalarında eğitim ve fen konularına ağırlık vermeyi tercih etti. Bu bakımdan kendisi de ders kitapları yazarı ve usul-i ceditçi bir öğretmen olan Hadi Maksudi'nin yazıları ve yine usul-i cedit mekteplerinde öğretmenlik yapan Fatih Seyfi Kazanlı'nın yazıları, meseleleri yakından görmeleri dolayısıyla önemli bir yer tuttu.

Eğitim yazılarının yanında *Yıldız*'ın en önem verdiği alan milli meseleler oldu. Milli bir gazete olma yolunu tutan *Yıldız*, dönemindeki konulara ehemmiyet verdi. Memleketin siyasi ve iktisadi durumunu işlemeye gayret eden bir gazete oldu. Güncel siyasi ve sosyal haberler *Yıldız*'da sürekli olarak yer aldı. İlk çıktığı yıllarda özellikle kendisi de İttifak Partisi'nin merkez komite üyesi olan Hadi Maksudi, partinin faaliyetlerine önem verdi. Duma milletvekili olan kardeşi Sadri Maksudi'nin ve İsa Mirza Yenikev'in Duma'daki konuşmaları gün gün aktarılmaya çalışılarak halkın bilgilendirmesi amaçlandı. Neşredilmeye devam ettiği yıllarda Rusya Müslümanlarını ilgilendiren her konuya değinilmeye çalışıldı; Cuma gününün tatil edilmesi, toprak meselesi, muhtariyet ile ilgili bilgiler, ihtilallerin halkı nasıl etkilediği ve Kur'an'ın tercümesi gibi tartışmalı konular farklı yazarlar tarafından detaylı bir şekilde ele alındı.

Yıldız'da Kazan'daki gelişmeler günlük olarak belirtiliyordu. *Kazan Haberleri* ve *Avıl Haberleri* başlığı altında şehrin ve köylünün durumu, işçilerin hali, düzenlenecek toplantılar ve ekonomik durumları hakkında haberler yer aldı. Bu başlık altında fakirlere yardım faaliyetleri ile alakalı haberler verilerek ihtiyaç sahiplerine ulaşılmasına da vesile olundu.

Uzak Memleket Haberleri başlığı altında ise Rusya Müslümanları ve Kazan bölgesi dışındaki devletlere ve gelişmelere yer verildi. Bu bağlamda *Yıldız*'da en çok yer alan devletlerin başında ise Osmanlı Devleti gelmektedir. Osmanlı Devleti'ndeki

gelişmelere ayrıca ilgi gösteren *Yıldız*, özellikle Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'na detaylı olarak yer verdi. Hatta Hadi Maksudi, Balkan Savaşları sırasında *Yıldız*'ın sorumlu sekreteri olan Ali Asker Kemal'i muhabir olarak İstanbul'a gönderdi.¹³⁵ Onun gönderdiği yazılar *İstanbul Mektupları* adıyla seri olarak gazetede yayımlandı. Savaşın durumu ve gidişatı *Savaş* başlığı altında detaylı olarak her sayıda yer aldı. Bu savaşlar esnasında Rusya'da yaşayan Türkler arasında Osmanlı Devleti yanında yer alma matbuatta öne çıktı, *Yıldız* da bu yayın organları arasında yer aldı. Özellikle gazetede savaş yaralıları ve esirleri için yardım toplama komisyonlarının kuruluşu, ihtiyaç olunan para, gerekli malzemeler ve yardım yapan kişilerin adları zikredilerek yardımların yayılması sağlandı.

Yıldız'da tanınmış ve aydın şahıslar hakkında da çeşitli yazılar da kaleme alındı. İsmail Gaspıralı, Alimcan Barudi, Ataullah Bayezıdov, Ayneddin Ahmerov, Abdullah Tukay, İbrahim Teregulov ve Selim Giray Canturin gibi aydınların önemli yıldönümlerine veya biyografilerine yer verildi. Sadece Tatar aydınlar değil dünyaca ünlü önemli şahsiyetlere dair makaleler de gazetede haber yayımlandı. Macar Türkolog Vambery'in vefatı¹³⁶, doğumunun 200. yılında ünlü Rus bilim adamı Lomonosov¹³⁷, doğumunun 100. yılında Rus yazar Belinski¹³⁸ ve yine doğumunun 100. yılı münasebetiyle Gogol¹³⁹ gibi aydın ve yazarlar hakkında yazılar yazılarak bu özel günler okuyucuya hatırlatılmak isteniyordu.

Edebiyat ve tarih ile ilgili yazılar da *Yıldız*'da sıklıkla işlenen konular arasında yer aldı. Bu bakımdan dilci ve edebiyatçı Alimcan İbrahimov'un yazıları ve kısa süre de olsa Zeki Velidi Togan'ın edebiyatla ilgili yazıları¹⁴⁰ önemli oldu. Tarihçi Ayneddin Ahmerov, *Gazetenin Tugan Ciri*¹⁴¹, *Töp Kazan Halkı*¹⁴², *Bulgar Kabristanları*¹⁴³ ve seri olarak yayınlanan *Millet Tarihinden*¹⁴⁴ adlı makalelerle *Yıldız*'da tarihi bilgiler

¹³⁵ "Hususi Muhabir", *Yıldız*, Nr. 909, 25 Kasım 1912, s.4.

¹³⁶ A. Battal, "Vamberi", *Yıldız*, Nr. 1030, 5 Eylül 1913, s.1-2.

¹³⁷ "Lomonosov", *Yıldız*, Nr. 754, 8 Kasım 1911, s.1-2.

¹³⁸ Abdi, "Rus Muharrirlerinden Meşhur İntikadçı V. K. Belinski Cenabları Hakkında", *Yıldız*, Nr. 546, 1 Haziran 1910, s.2-3.

¹³⁹ "Gogol", *Yıldız*, Nr. 377, 19 Mart 1909, s.1-2.

¹⁴⁰ Zeki Velidi, "Til Hem Edebiyatımıza Aid Yanga Hezmetler", *Yıldız*, Nr. 973, 23 Nisan 1913, s.3; Nr. 974, 28 Nisan 1913, s.2-3; "Şarka Aid Yanga Eserler", *Yıldız*, Nr. 1295, 28 Ekim 1914, s 3-4

¹⁴¹ *Yıldız*, Nr. 2, 21 Ocak 1906, s.2-3.

¹⁴² *Yıldız*, Nr.9, 4 Mart 1906, s.4; Nr.11, 11 Mart 1906, s.7.

¹⁴³ *Yıldız*, Nr.14, 5 Nisan 1906, s.6-7.

¹⁴⁴ *Yıldız*, Nr. 214, 13 Ocak 1908; Nr.241, 24 Mart 1908 arası.

verdi. *Yıldız*'ın yazar kadrosunda yer alan diğer tarihçiler Hadi Atlasi ve Hasan Ata Abeşi de yazıları ile gazeteye katkı sağladılar.

Yıldız'da usul-i cedit hareketi temelinde yeni yeni ders programlarına giren ilimler hakkında da makaleler yayınlandı. Bu tür makalelerin yer alacağı haberi verilip; halkın yeni ilimlerden haberdar olmadığı, ne kadar gazete çıksa da sırf ilimleri konu edinen bir mecmua olmadığından, halkın bu ihtiyacına hizmet etmek maksadı ile *Yıldız*'da bir sistem dâhilinde yeni ilimlere yer verileceği yazıldı.¹⁴⁵ Bu kapsamda gazetede fizik, kimya, psikoloji ve coğrafya gibi ilimler hakkında zaman zaman yazılar yayınlandı.

Yıldız'ın önem verdiği bir diğer alan ise kültürel faaliyetler ve yeni kitapların tanıtımı oldu. Kazan'da yazılan piyesler, sahnelenecek oyunlar, tiyatro salonların açılması gibi etkinlikler gazeteden duyurulmaya çalışıldı. Aynı zamanda yeni çıkan kitaplar, gazeteler, baskısı yenilenen kitaplar, kitap eleştirileri hakkında haberler de neşredildi. Bunların dışında okuyuculardan gelen mektuplar ve verilen cevaplar da zaman zaman gazeteden yayınlandı. Gazete okuyucularının önerileri ve eleştirileri göz önüne alınıp, mümkün olduğunca cevaplanmaya çalışıldı.

2.5. *Yıldız*'ın Özel Sayıları

12 yıllık neşir hayatı boyunca *Yıldız*'da özel sayılar da yayımlandı. Uzun yıllar gazete neşretme isteği olan ve ilk zamanlarda ret cevapları almasına rağmen bu isteğinden hiç vazgeçmeyen Hadi Maksudi için gazete neşretmek kadar *Yıldız*'ını sürdürebilmek de önemliydi. Evvela *Yıldız*'ın 1000. sayısına ulaşması ve sonrasında 10. yılı dolayısıyla özel sayılar yayımlandı.

25 Haziran 1913'te yayımlanan 1000. sayısı münasebetiyle gazeteye birçok tebrik iletildi. Tatar aydınları tarafından övgü dolu sözler yazıldı. Alimcan İbrahimov, *Yıldız*'ın diğer gazetelerle ortak ve genel yönünün olması yanında *Yıldız*'ın asıl maksadının eğitimsiz olan halkı bilgilendiren, mutsuz ve kaygılı halkın psikolojisini düşünerek, fikirlerini onları korkutmayacak şekilde ifade eden bir gazete olduğunu, *Yıldız*'ın idarecilerinin sebat ve gayreti ile zor günlerden geçip şimdi kuvvetli bir hale geldiğini yazdı.¹⁴⁶

¹⁴⁵ "Funün-ı Cedide", *Yıldız*, Nr.324, 2 Kasım 1908, s.1.

¹⁴⁶ Alimcan İbrahimov, "Minde Birinci Kiçeye Karşı", *Yıldız*, Nr.1000, 25 Haziran 1913, s.1-2.

Abdullah Battal ise, Hadi Maksudi'nin uzun ve zor yıllardan geçerek 1000. sayıyı çıkarmaya muvaffak olduğunu belirterek onun bu başarısını takdir etti. *Yıldız*'ın ilk çıkmaya başladığı zamanlarda halkın matbuata ilgisinin az olduğunu, bu yüzden *Yıldız*'ın maddi kaygılarla çıkarıldığını düşünmenin yersiz olduğunu, Hadi Maksudi'nin gayreti ve geleceğe ümidi ile halkın fikrini ve durumunu anlayarak gazeteyi idare ettiğini ifade etti. Hadi Maksudi'nin ömrünün büyük bölümünü ilim ve kalem hizmetinde harcadığını ve bu yolda hizmet edip başarılı olduğunu, birçok hizmeti içerisinde gazete çıkarmak hususundaki başarısı için de 1000. sayıyı münasebetiyle bayram etmesi gerektiğini belirtti.¹⁴⁷

1000. sayı dolayısıyla *Yıldız* hakkında fikirlerini yazan bir kişi de Şehid Ahmediyev oldu. Yazısında *Yıldız*'ın yeni usulü takip ederek, onu geliştirmeye çalıştığını, asıl maksadının Tatar milletine hizmet etmek olduğunu yazan Şehid Ahmediyev, Hadi Maksudi'nin milletin ihtiyaçlarını görerek gazetesinden anlattığını ve *Yıldız*'ın milli gazete olarak kabul edildiğini ekledi.¹⁴⁸

15 Ocak 1906 tarihinde *Yıldız*'ın 10. yılı münasebetiyle özel bir sayı daha yayımlandı. Yazarların ve Hadi Maksudi'nin gazete hakkında fikirlerini belirtmesi bakımından önemli bir sayı oldu. Hadi Maksudi, kaleme aldığı yazısında *Yıldız*'ın tarihini ele alıp, gazete çıkarma isteğinin nasıl oluştuğunu ve gazetesinin çıkış öyküsünün başlangıcını anlattı.¹⁴⁹

Bu sayıda Sadri Maksudi'nin ağabeyi Hadi Maksudi ve gazetesini için kaleme aldığı yazı, kendisine ithafen yazdığı başka bir kaynak olmadığından mühimdir. Sadri Maksudi, *Muhterem Biraderim*¹⁵⁰ adlı yazısında ağabeyine şöyle seslenmektedir:

Bugün *Yıldız* çıkmaya başlayalı on sene oldu. Bugün sadece *Yıldız* için değil, senin için de büyük bir mutluluk olsa gerektir. On senelik hizmetinin bayramı olan bu büyük günde bana hislerimi, fikirlerimi söylememe müsaade et. Seni kalbim ve samimi bir saygıyla ellerinden öpüp tebrik ediyorum. Bundan on yıl önce, pek erken vakitlerden beri büyük bir emelle, kendi milletin dilinde bir gazete neşredip, halkının medeniyetlenmesine hizmet etmeye muvaffak oldun. Nadir bir gayret ve sebatla, türlü engellere rağmen bu mukaddes hizmetinde devam ettin. *Yıldız*'ı on sene yaşattın, mesleğinin özünde devam ettin. On yıllık bu gayret ve milli hizmet için sen, muhterem biraderim, hiç şüphesiz bütün şuurlu kişilerimiz içinde saygı ve tebriğe

¹⁴⁷ Abdullah Battal, "1000. Numir Yulduz", *Yıldız*, Nr.1000, 25 Haziran 1913, s.2.

¹⁴⁸ Şehid Ahmediyev, "Yulduz", *Yıldız*, Nr.1000, 25 Haziran 1913, s.2.

¹⁴⁹ Bu kısım, 1. Bölümde "Gazete Neşretme Fikri" başlığı altında detaylı olarak anlatılmıştır.

¹⁵⁰ Sadri, "Muhterem Biraderim", *Yıldız*, Nr. 1591, 15 Ocak 1916, s.2.

şayansın. Sizin bu on yıllık *Yıldız* vasıtasıyla olan hizmetleriniz ve ondan başka herkesçe bilinen milli hizmetleriniz için kalpte size büyük bir ihtiram ve milli bir teşekkür ederim. Siz en ilk milli meydana çıkıp hizmet etmeye başlayan kişilerden birisi oldunuz, milli terakkimizin, milli hareketimizin siz birincilerindensiniz.

Yıldız'dan başka yirmi yıldan fazla milli dilimizin, milli kitaplarımızın gelişmesinde öğrencilere en büyük hizmet eden birisi olduğunuzu aklıma getirdiğimde gönlüm saygı ile doluyor. Ben sana gıpta ediyorum. Bir Tatar oğlu için en büyük, en mukaddes iş, Tatar kavmini zamanca medeni, maarifli, müterakki bir millet ettirmektir. Sizin bütün hayatınız, bütün hizmetleriniz bu emel için geçti. Hem siz bu emeli millet içinden en erken yapanlardan oldunuz.

Milli meydanda bir nice hademeleriz, tarihte aziz İsmail Gaspıralı ardında zikredilecektir. Bu isimler arasında muhterem bir yeri sizin adınız işgal edecektir. Bunun ehemmiyeti tarihte bir yer etmek değil, bu yeri işgal etmeye layık olmaktır. Bundan sonra uzun yıllar yaşayıp, tuttuğunuz yolda milli hizmetlerinizi devam ettirin. Size gönülden hürmet eden biraderiniz.

Sadri Maksudi dışında 10. yıla özel yazı kaleme alanlardan biri de Fatih Seyfi Kazanlı oldu. *Yıldız On Yıl Yaşadı*¹⁵¹ başlıklı yazısında *Yıldız*'ın İdil boyu Tatarları arasında çıkmaya devam eden en yaşlı gazete olduğunu, çıktığı yıllar boyunca türlü zorluklara rağmen on yıl çıkmayı başardığını ve bunun Hadi Maksudi'nin bitmek tükenmek bilmeyen gayreti sayesinde olduğunu yazdı. On yıl içinde *Yıldız*'ın halkını yükselten, ilim ve medeniyete yönlendiren ve bu yolda büyük hizmetler verdiğini belirterek, siyasi meseleler haricinde halk için daha ehemmiyetli olan milli, iktisadi, dini ve içtimai meselelere yer verdiğini vurguladı.

¹⁵¹ Fatih Seyfi, “Yulduz On Yıl Yaşadı”, *Yıldız*, Nr. 1591, 15 Ocak 1916, s.3.

III. BÖLÜM

AHMED HADİ MAKSUDİ'NİN FİKİRLERİ

3.1. Eğitim Hakkındaki Fikirleri

İdil-Ural bölgesinde eğitim, din ile doğrudan bağlantılı olarak Müslüman din adamları vasıtasıyla yürütülüyordu. Her mescit ve caminin yanında veya içerisinde bir mektep bulunurdu. Köy okullarında ise köyün imamı kendi bilgi ve kabiliyetine göre dini bilgiler vermekteydi. Bu durum XIX. yüzyılın sonuna kadar böyle devam etti ve nihayet İsmail Gaspıralı'nın usul-i cedit hareketi ile birlikte medreselerde reform yapılması ile müspet ilimlere önem verilmesi fikri ortaya çıktı.¹⁵²

Hadi Maksudi sadece fikri alanda değil Rusya Müslümanları tarafından düzenlenen kongrelerdeki eğitim komisyonlarında da etkin bir rol oynadı. Eğitim Rusya Müslümanlarının düzenlediği üçüncü toplantıda en önemli meselelerden biriydi. Eğitim meselelerini bir rapor halinde kongreye sunmak ve tekliflerde bulunmak üzere Kazanlı molla-müderris Abdullah Apanayev'in başkanlığında 15 kişilik bir komisyon kuruldu. Hadi Maksudi de mektep ve medreselerin ıslahı için oluşturulan bu maarif komisyonunda yer aldı.¹⁵³

İdil-Ural bölgesindeki ilk usul-i ceditçilerden biri olan Hadi Maksudi, Zincirli Medrese'de kısa bir süre öğretmenlik yaptı. Bu sayede öğrencilerin eksikliklerini ve

¹⁵² Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, s.222.

¹⁵³ Nadir Devlet, *a.g.e.*, s.140-145.

ihtiyaçlarını tespit ederek bu doğrultuda faaliyetlerde bulundu. Burada öğrencilerini yeni metotlarla okuttu ve ders kitaplarını da yeni usule göre yazdı. İsmail Gaspıralı'nın başlattığı yeni eğitim reformu içerisinde yer alanlardan biri olarak sadece ders kitapları ile değil gazetesi *Yıldız*'da da sürekli olarak yeni usul eğitim, mektep ve medreselerin durumu, ceditçilik-kadimcilik tartışmaları, Rus okullarının durumu ve halkın bu okullara yaklaşımı, kitap tanıtımları ve kütüphanecilik hakkında yazılar kaleme aldı.

Eski tarz eğitim veren okulların niteliğini eleştiren Hadi Maksudi, okullarda çok fazla eksiklik olduğunu, dünyevi ilimlerinin (coğrafya, hıfz-ı sıhhat, matematik vb.) de dini ilimlerin (tefsir, hadis, İslam tarihi vb.) de yeterli derecede ve belirli bir düzen dâhilinde okutulmadığını belirtmekteydi. Medreselerde öğrencilerin dört yıl Arapça okuyup nihayetinde Arapça bir kitabı anlayamadığını, niteliksiz bir eğitim verildiğini düşünen Maksudi, sistemli ve bir metot doğrultusunda okutulan öğrencinin bir yılda istediği dili öğrenebileceğini bunun için de okulların ve ders programlarının ıslah edilmesi gerektiğini yazdı.¹⁵⁴

Hadi Maksudi, mahalle mekteplerinin düzene koyulmasını ve medreselerin istenilen şekilde ıslah edilmesini savunmaktaydı. Yeni nizamların faydalı olduğunu ve bunların hiçbir zararının olmadığını anlatmak gerektiğini vurguluyordu.¹⁵⁵ “*Talim ve tedris usulleri hiçbir yerde umumi maslahatsız olmaz*” diyerek yeni düzeninin de bir sistem dâhilinde yapılmasını, ilmî meclisler kurulup yapılan müşavere ve müzakereler neticesinde ıslah kuralları oluşturmak için komisyonlar kurulması gerektiğini dile getirdi.¹⁵⁶

Yeni eğitim sistemini desteklemekle birlikte, eski eğitim-öğretim sistemini benimsemiş ve yeniliği kabul etmek istemeyen kadimcilere karşı tutumu da sert değildi. Mekteplerde eğitimin kadimci-creditçi olduğuna bakılmaksızın sürmesi gerektiğini dile getiriyordu. “*Ceditçi eğitimden korkanlar var. Bunlar hiç olmazsa kadimci okutsunlar. Her birimiz diğerini taşlarsa halimiz nice olur?*”¹⁵⁷ diyerek asıl önemli olan meselenin toplumun eğitilmesi ve bireylerin iyi bir şekilde yetişmesi olduğunu savunmaktaydı. Ceditçiler-kadimciler arasındaki kavganın bir yarar getirmeyeceğini düşünüyor, ceditçilerin, kadimcileri milletimizin gelişmesini

¹⁵⁴ Hadi Maksudi, “Medreseler”, *Yıldız*, Nr.7, 22 Şubat 1906, s.2.

¹⁵⁵ Hadi Maksudi, “Mektepler Meselesi”, *Yıldız*, Nr. 1047, 15 Ekim 1913, s.2.

¹⁵⁶ Hadi Maksudi, “Medreselere Açık Mektup”, *Yıldız*, Nr.12, 25 Mart 1906, s.1.

¹⁵⁷ Hadi Maksudi, “Mahalle Mektepleri”, *Yıldız*, Nr.892, 11 Ekim 1912, s.1.

istemiyorlar diye karşılarında durduklarını, kadimcilerin de dinimizi zayıflatmak istiyorlar düşüncesi ile ceditçilere karşı çıktığını aslında iki tarafın da aynı maksada çalışması, eğitimi yükseltmeye hizmet etmesi gerektiği üzerinde durdu.¹⁵⁸

Hadi Maksudi, darümuallimin mektepleri hakkında da fikrine de gazetesinde yer verdi. Mektep ve medreselere öğretmen yetiştirmenin önemini ve bunun ne şekilde yapılması gerektiğini yazdığı gibi; Ufa, Kazan ve Orenburg gibi merkezi şehirlerde meclisler kurulup, komitelerin oluşturulmasını ve bu komitelerin halkın talebini resmi yollarla anlatmalarını istiyordu. Öğretmenlerin resmî şهادetname (diploma) olarak yeni usul eğitim ve öğretimi vermelerinin önemini yazılarında vurgulamaktaydı.¹⁵⁹

Yıldız'daki yazılarında eğitimin temellerinden biri olan kütüphanecilik ve yeni kitapların tanıtımına da ayrıca önem veriyordu. *Kitaphane-i İslamiye*'nin kurulmasına önayak olan ve şube müdürlüğü görevini üstlenmekle birlikte gazetesini de bu doğrultuda etkili kullandı. 1 Ekim 1906'da *Kitaphane-i İslamiye* ile aynı yerde *Sabah Kitaphanesi* adlı kitapçı açılarak kitap satışı yapılmaya da başlandı. *Yıldız*'ın hemen her sayısının ilk sayfasında *Sabah Kitaphanesi* adlı bir bölüme yer ayrılarak yeni çıkan kitapları, kısa içeriğini ve fiyatını bildiriyordu.

Onun eğitim konusunda üzerinde durduğu ve ilgilendiği konulardan biri de çocuk gelişimi oldu. Ona göre bir öğrencinin yetişirken üstünde durulması gereken en önemli unsurlar eğitim ve öğretim idi. Bunu beden ve ruh eğitimi olarak ele alan Maksudi, iki unsurun da kişinin doğumdan başlayarak ölümüne kadar devam ettiğini belirtir.¹⁶⁰ Bu bakımdan eski dönem filozoflarının düşüncelerinden faydalandığı ve onları referans aldığı da yazılarından anlaşılmaktadır. Pisagor'un Platon'un eğitim ile ilgili sözlerine yer veren Maksudi, Kant'ın "*İnsanın insan oluşu ancak iyi bir eğitim sayesinde*" sözünü alıntılıyarak aynı doğrultudaki kendi fikirlerini de belirtti. Eğitim ve öğretimde yalnız anne ve babaların değil çocuklara bakan mürebbiyeler veya öğretmenlerinin de pedagoji ilmini okumalarını gerekli görüyordu.¹⁶¹

¹⁵⁸ Hadi Maksudi, "Yangacı hem Eskiciler", *Yıldız*, Nr. 1514, 18 Eylül 1915, s.2.

¹⁵⁹ Hadi Maksudi, "Darümuallimin Meselesi", *Yıldız*, Nr. 1046, 13 Ekim 1913, s.2.

¹⁶⁰ Di-di, "Talim ve Terbiye", *Yıldız*, Nr.6, 15 Şubat 1906, s.2-3.

¹⁶¹ "Fenn-i Terbiye", *Yıldız*, Nr.1, 15 Ocak 1906, s.2-3.

3.2. Dil Hakkındaki Fikirleri

XIX. yüzyıla kadar Rusya’da yaşayan Türkler kendilerini Müslüman olarak adlandırıyor ve düzenledikleri toplantılarda dahi Türk veya Tatar tabiri yerine Rusya Müslümanları adını tercih ediyorlardı. XIX. yüzyılda ise bu konu ayrıntılı olarak ele alınmaya başlandı.¹⁶² Türkçülük-Tatarcılık tartışması dil konusunda çatışmalar ortaya çıkardı. Bir tarafta İsmail Gaspıralı, Rızaeddin Fahreddin ve Musa Carullah gibi aydınlar Türkiye Türkçesine yakın bir edebî dil kullanmayı savunurken diğer taraftan Ali Asker Kemal, Alimcan İbrahimov, Abdullah Battal Taymas ve Hadi Maksudi gibi aydınlar ise Tatar lehçesini kullanmayı savunuyordu. Abdullah Tukay, Mecit Gafuri ve Zarif Beşeri gibi şair ve yazarlar da önceleri Türkiye Türkçesini ardından Tatar lehçesini kullandılar.¹⁶³ Hadi Maksudi’nin Osmanlı Türkçesini tercih etmeme nedenlerinden biri Osmanlı Türkçesinin zengin ve saf bir olduğunu düşünmemesidir. *Şura*’da yayınlanan bir makalesinde Osmanlı Türkçesinin ilim ve maarifte ileri olsa da dil konusunda zengin olmadığını, Arapça ve Farsçadan çok fazla kelime geçtiğini yazmaktadır.¹⁶⁴

Dilde Türkçülük-Tatarcılık tartışmaları, 1910’larda Ahmetcan Mustafa, Hadi Maksudi, Alimcan İbrahim ve Cemaleddin Velidi’nin gramer kitapları ile şekillendi ve nihayetinde bütün halkın anladığı Tatar lehçesini edebi dil haline getirmek fikri üstün geldi.¹⁶⁵ Hadi Maksudi bu konuda gazetecilik ve ders kitapları yazımında örnek aldığı üstadı İsmail Gaspıralı ile de ters düşmüştü. Gaspıralı’nın “*Dilde, fikirde, işte birlik*” düşüncesindeki ortak edebi dil olarak Türkiye Türkçesini kabul etme fikrini benimsemedi. Ona göre Kazan Tatarları için edebî dil Kazan Tatarca’sı olmalı, gazeteler de öncelikle halkını bilgilendirmeli ve onların okuyup anlayabileceği bir dilde yazılmalıdır. Nitekim bu görüş doğrultusunda da *Yıldız*’ı Kazan lehçesi ile neşretti. Gazetesinde ağdalı ve ağır bir dil kullanmayıp sade yalın bir dil tercih etti. Kendisini bu konuda eleştirenlere ise “*Yıldız, Kazan şivesi taraftarı olduğundan dilde*

¹⁶² Nadir Devlet, “XX. Yüzyılda Tatarlarda Milli Kimlik Sorunu”, *Belleten*, LX/227, Ankara 1996, s.192.

¹⁶³ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, s.204-205.

¹⁶⁴ Hadi, “Bay hem Yarlı Diller”, *Şura*, Nr.7, 1 Nisan 1910, s.207.

¹⁶⁵ Nadir Devlet, *a.g.e*, s.221.

de yazıda da Kazan şivesini itibar kılacaktır. Yıldız öz imlasında da mümkün kadar fonetiğe uygun yazacaktır.” şeklinde cevaplar veriyordu.¹⁶⁶

Hadi Maksudi “*Dil demek milletin hayatı demektir, dilsiz millet veya dilini unutan millet yok hükmündedir*”¹⁶⁷ diyerek özellikle ana dil kullanımına özen göstermekle birlikte, iyi bir iş ve gelişim için öğrencilerin kendi ana dilleri yanında Rusçayı da iyi bir şekilde öğrenmeleri gerektiğini savunuyordu. Hadi Maksudi, Rusça eğitim veren okullar (şkola) açma fikrini de desteklemekteydi, bu fikrini ise şöyle açıklamaktadır;

Kırk yıldan beri mülahaza edilen şkolalar açma meselesinde Müslümanlar anladı ki Rusya içinde sevda (ticaret) ve muamele kesb ve ticaret ile meşgul olacak balalar için Rusça okumak lazımdır. Bu sebeptendir ki Müslüman balaları için şkola açmak gereklidir. Dünyanın hali ve özümüzün nâdanlık (cehalet) ile yaş alamayacağımızı anlayan Müslümanların bu hususta içtihat etmesi gerek.¹⁶⁸

Yine aynı yazıda Hadi Maksudi, daha önce halkın çocuklarını dinlerini ve ana dillerini unuturlar korkusu ile bu okullara göndermeye çekindiğini fakat 15 Kasım 1907’de çıkarılan bir kanun ile yeni tip okullarda Rusça’nın yanında her gün iki saat kadar ana dil ve din dersleri de okutulması kararı ile bu korkuya yer kalmadığını belirtmektedir.

Yabancı dillerden ana dile giren sözcükler için ise ıstılahata (ilmi terimler) özen gösterilmesini savunmaktaydı. Ona göre eskiden beri kullanılan, dilimize yerleşen kelimeleri çıkarıp yerine yenisini eklemeye gerek yoktur. Ama bu düşünce yabancı dillerden dilimize yeni kelimeler katalım demek de değildir. Onun savunduğu terim anlamda veya eskiden beri kabul edilen sözleri dilimizden çıkarmaya lüzum olmadığıdır. Buna bir örnek olarak Arapça “sabır, ihtimal, letafet” gibi kelimeleri göstererek bu kelimelerin artık Türkçeleştiğini söyler. Ama yeni eklenen ve ıstılahatı olmayan kelimeleri de dile yerleştirme taraftarı değildir.¹⁶⁹

Kendisini bir dilbilimci olarak da değerlendirebileceğimiz Hadi Maksudi’nin dil konusuna ayrı bir önem veriyordu. Yazdığı kitapların birçoğu yeni bir dil öğrenme, dilin kuralları, yazılış ve okunuş şekilleri üzerinedir. *İmla Kaideleri*, *Türk-i Sarf* ve *Türk-i Nahv* ve *Fenni Kamus* gibi gramer kitaplarının yanında Rusça öğretmek için *Rusistan* ve Fransızca öğretmek için *Frengistan* adlı kitaplar ile yabancı dilleri

¹⁶⁶ “Yıldız İmlası”, *Yıldız*, Nr.12, 25 Mart 1906, s.6.

¹⁶⁷ Ahmed Hadi Maksudi, “Lugat ve Istılahat”, *Yıldız*, Nr.463, 29 Ekim 1909, s.1.

¹⁶⁸ Ahmed Hadi Maksudi, “İşkolalar Açma”, *Yıldız*, Nr. 1132, 25 Şubat 1914, s.1.

¹⁶⁹ Ahmed Hadi Maksudi, “Til Hakkında”, *Yıldız*, Nr.464, 1 Kasım 1909, s.1.

öğretmeyi amaçlıyordu. Dil öğretirken de bir metot doğrultusunda hareket edilmesini düşünen Maksudi, öğrenciler için yazdığı alfabe kitaplarını açık, anlaşılır ve yeni usulde açıklamaları ile birlikte kaleme aldı.

Hadi Maksudi'nin dilbilgisi kitaplarında üstünde durduğu önemli bir konu da imla ıslahı oldu. Özellikle Arap alfabesindeki ünlüleri karşılayan işaretlerin azlığı ve Tatar Türkçesindeki mevcut ünlüleri karşılamadaki eksiklikten dolayı alfabedeki ünlüler için ek işaretler kullanma zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Hadi Maksudi'nin çalışmalarıyla birlikte Tatar alfabesinde belirtilen ünlüler “ ى, و, ا, ۈ, ۉ ” olmak üzere beşe çıkartıldı.¹⁷⁰

3.3. Dinî Konulardaki Fikirleri

XIX. yüzyılın sonlarında Rusya Müslümanları arasında dil konusunda olduğu kadar dini konularda da anlaşmazlıklar yaşanıyordu. Bu anlaşmazlıklardan biri de *Kur'an-ı Kerim*'in Tatarca'ya tercüme edilme meselesi idi. Rusya Müslümanlarının en tanınmış din âlimi olan Musa Carullah Bigi, *Kur'an*'ın tercüme edilmesini ihtiyaç ve zorunluluk olarak görüyordu.¹⁷¹ Nitekim 1912'de *Kur'an*'ın tercümesini bitirmiş ve yayına hazırlamışsa da Orenburg Müftülüğü tercümenin basılmamasını isteyenler tarafından gönderilen telgrafları dikkate alarak, baskıyı yapacak olan Ümit Matbaası'na bir yazı göndermiş ve Musa Carullah'ın tercümesinin basılmasına izin vermemişti.¹⁷² *Kur'an*'ın tercüme edilmesine karşı çıkanlardan biri de Hadi Maksudi idi. *Yıldız*'daki yazısında bu fikrini şöyle açıklamaktadır:

Refiklerimizden *Vakit* ve *İdil* gazeteleri *Kur'an*'ı tercüme etmeyi makul gördüklerini açık surette beyan ettiler. Kazan gazetelerinden *Yıldız* ve *Beyanü'l-Hak* bu meselede açık surette muhalefet kılmasalar da makul da görmüyorlar. Mesele pek mühimdir. Mühim işlere kolay karar vermek pek zordur. Bu mesele Türkiye'de de ele alındı ama siyasete zarar geleceğini düşünüp vazgeçtiler. Rusya'da bunun siyaset cihetinden zararı yoktur. Ama diyanet ve milliyet cihetinden faydası şüphelidir. *Kur'an*-ı tercüme edecek kişilerin mükemmel surette ve anlamalarında ve doğru zamanda mütalaalar kılacaklarına şüphe yoktur. Anlar şüphesiz *Kelam-ı Kadime*'ye fevkalade iman ile bu işe içtihat ederler.

¹⁷⁰ Hülya Gökçe, *İdil-Ural Sahasında Ceditçilik Dönemi Türk-Tatar Gramerciliği*, s.87.

¹⁷¹ Musa Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, yay.haz. Musa Bilgiz, Ankara 2001, s.91

¹⁷² İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, s.182.

Hadi Maksudi yazısında, bu meselenin tercümanların ehliyetinden ziyade zamansız bir iş olduğunu vurguluyordu.¹⁷³

Bu meseleyi ele aldığı bir başka yazısında ise Kur'an'ın tercümesinin yapılmasının dinî cihetten bir zararı olmadığını, fakat mekân ve zaman itibarı ile uygun olmadığını, dil meselelerinde de tartışmalı konular olduğunu söyleyerek bu meseleye karşı çıkmış, böyle önemli bir işin tek bir kişinin yapmasını kabul etmemiştir. İlk olarak eğitimin ıslah edilmesini ardından dini ıslah faaliyetlerine yer verilmesini savunmuştur. Meseleye kişisel olarak karşı olmayan Hadi Maksudi, Musa Carullah'ın büyük bir din âlimi olduğunu kabul etse de bu meseleyi halletmek için ayrı bir komisyon düzenlemeyi ve Orenburg Müftülüğü onayı ile yapılması gerektiğini savunmaktaydı.¹⁷⁴

Bu dönemde gündemdeki en önemli dinî meselelerden biri Orenburg Müftülüğü'nün ıslah edilmesi tartışmaları idi. Bir kısım aydın Müftü Muhammedyar Sultanov'un istifa etmesini yerine seçimle bir müftünün gelmesini istiyordu. Müftü Muhammedyar Sultanov da bu görevi bırakmak için hastalığını ileri sürerek istifa dilekçesi verse de dilekçesi İçişleri Bakanlığı tarafından geri çevrildi. Müftünün istifa edeceğini duyan Sibirya Müslümanları ise Abdürreşid İbrahim'i müftü, Hadi Maksudi'yi de kadı seçmek için istişare ediyorlardı.¹⁷⁵ Sibirya Müslümanlarının kadılık mertebesine Hadi Maksudi'yi seçmek istemesi, onun dinî ve dünyevî faaliyetlerinin takdir edildiğini göstermesi bakımından mühimdir.

Hadi Maksudi de yeni müftünün seçimle gelmesini istemekteydi, ona göre yeni müftü olacak kişide şu meziyetler olmalıydı:

1. Kitab-i şeriyeyi ve ahkâm-ı şeriyeyi kitaplardan kendisi okuyup mütalaa kılabilen,
2. Rusya ile arada vasıta olacağından Rusça'yı mükemmel şekilde okuyup konuşabilen,
3. Ahkâm-ı şeriyeyi zamana ve ilme göre tatbik kılabilen,
4. İslamiyet'e itikadı ve muhabbeti fazla olan,
5. Tartışmalı meselelerde hilaftan korkmayan,

¹⁷³ H. M. "Kur'an Tercümesi Hakkında", *Yıldız*, Nr.838, 29 Mayıs 1912, s.1.

¹⁷⁴ A.Hadi Maksudi, "Musa Efendi Bigiyef ve Anın Meseleleri", *Yıldız*, Nr. 1340, 1 Ocak 1915, s.2.

¹⁷⁵ İsmail Türkoğlu, *a.g.e*, s.168.

6. Sadece kendi konumunu değil, tebaasının ahlak ve diyanetini koruyabilen bir kişi müftü olmalıdır.¹⁷⁶

Bu tartışmalar neticesinde kendisi de müftü olma isteğinde olan Hadi Maksudi, İbrahim Akçurin ve Musa Carullah gibi güçlü adaylara rağmen halk ve aydınlar tarafından pek sevilmeyen Sefa Bayezıdov¹⁷⁷ hükümet tarafından müftü olarak atandı.

Din, Hadi Maksudi'nin en önem verdiği alanlardan biriydi. Babası ve dedesi imamlık görevi yapmış, kendisi de bu doğrultuda yetişmişti. Dil ile dini, millet olmanın iki önemli unsuru olarak gördüğü için bu konularda birçok eser kaleme aldı. Özellikle öğrenciler için İslam dinini ve farzlarını anlatan kitapları kayda değerdir. *Akaid, Taharet, Namaz, Cemaat, Ruze (oruç)-Zekât ve Hac* cüzlerinden oluşan *İbadet-i İslamiye* kitabı ile ibadetlerin ne şekilde yapılması gerektiğini ve farzları ayrı ayrı ele alarak ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Hadi Maksudi'nin bu kitabı en çok ilgi gören kitaplarından biriydi. *Yıldız*'ın yazar kadrosunda da yer alan ve Sibirya'da yaşayan Tatar aydınlardan Niyaz Muhammed Süleymanoviç, Hadi Maksudi'ye yazdığı mektupta kendisinden bazı kitaplarını göndermesini istemiş; 20 adet *Rusistan*, 15'er adet *İstikmal* ve *İstiftah* kitabı isterken *İbadet-i İslamiye* kitabından 50 adet istemiştir.¹⁷⁸ Bu mektup, eserin Sibirya'da yaşayan Tatarlar arasında da çok okunduğunu göstermesi bakımından mühimdir.

İbadet-i İslamiye dışında dini bayramlar, tarihi günler ve takvimleri ele aldığı *Hilal* kitabı, İslam'ın farzları ve vecibelerini, helal-haram kavramlarını konu alan *Şeriat* kitabı, peygamberlerin hayatını ve tarihi kişilerin başına gelen olayları anlattığı *Enbiyaü'n-Nebiye* kitabı, miras-mukaseme, ticaret ve mahkemelerin İslam hukukundaki yerini ele aldığı *Hukuk-ı İslamiye* kitabı da Hadi Maksudi'nin İslam dini temellerini doğru bir şekilde öğretmeye ve halkı dini cihetten bilgilendirmeye çalıştığını göstermektedir.

¹⁷⁶ Hadi Maksudi, "Müftilik Meselesi", *Yıldız*, Nr. 1436, 21 Mayıs 1915, s.1.

¹⁷⁷ Sefa Bayezıdov (1877-?): Petersburg'da doğmuştur. Muhammediye Medresesi'nde dini eğitim almıştır. Lise ve üniversiteyi Petersburg'da tamamladıktan sonra 1911 yılına kadar askeri ahund olarak çalışmıştır. *Sırat-ı Müstakim* adıyla bir parti kurmak istemişse de müracaatı olumsuz sonuçlanmıştır. 1915'de Müftü Muhammedyar Sultanov'un vefatı üzerine hükümet tarafından müftülüğe tayin edilmiştir. 1917'de Geçici Hükümet tarafından müftülük görevinden alınmıştır. Ölümü hakkında bilgi yoktur. Bkz. İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s.172-174.

¹⁷⁸ Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi, F.128, Op.3, D.1. Mektubun orijinali için bkz. Ek-16.

3.3.1. Panislamizm Hakkındaki Fikirleri

Hadi Maksudi, Panislamizm meselesini ele alırken ilk olarak Avrupa basınında meselenin yorumlanmış şekline değinir. *“Onlara göre bütün dünyadaki üç yüz milyon Müslüman birleşip, büyük bir İslam devleti kurmak fikrindedirler. Bu fikir ile bütün dünya ehl-i İslam’ı arasında propaganda yapılmakta imiş. Bu iş gerçekleşirse Avrupa ahalisi için pek müşkil olacaktı. Eğer birleşirlerse bütün dünyaya baş olup kâfirleri helak edip bitireceklermiş.”* şeklinde yorumların Avrupa basınında yer aldığını yazan Hadi Maksudi, Müslümanların böyle bir düşüncede olmadığını beyan eder. Bütün dünya Müslümanlarının birbirleriyle kardeş olduğunu, hadisten alıntıladığı şekilde İslam milletinin vahid olduğunu, lakin bu ittifadın siyasi bir cihet taşımadığını savunmaktadır. Ona göre dinde kardeşlik olarak ele alınan Panislamizm geçmişte de şimdi de Müslümanlar arasında vardır. Ama bu birlik hiçbir zaman siyasi bir birlik olarak yorumlanmamalıdır.

İlim ve maarıftan haberdar olan kişilerin memleket savaşlarına ve din cihatlarına ihtiyaç kalmadığını anlayabileceğini, bunun içindir ki düşünüldüğü gibi Müslümanların birleşip dünyayı alt üst etme ihtimallerinin olmadığını söyler. Ayrıca İslam dininde dünya malı veya İslam dinini kuvvetlendirmek için savaşılmadığını, yapılan savaşların dini korumak maksatlı olduğunu vurgular. Günümüzde İslam dinine dokunacak veya devletlerin Müslümanları zorla dinden çıkaracak uygulamalar yapılmadığı sürece Müslümanların savaşmayacağını düşünmektedir. Böyle bir durumla karşılaşırsa dahi Müslümanların birleşmesine gerek olmadığını olası bir savaşın yerel nitelikte kalacağını belirtmekte, siyasi ittifak fikrinin de ilim ve fenden, coğrafyadan haberdar olmayan cahil kişiler tarafından ileri sürüldüğünü ifade etmektedir.

Hadi Maksudi, Fransa’nın Tunus ve Cezayir, İngiltere’nin Hindistan ve Afrika, Hollanda’nın Cava Müslümanlarına zulmetmelerine İslam âleminin razı olmamasının Panislamizm fikri ile değil, insaniyet fikri ile ilgili olduğunu söyler. Bu durum İslam ahlakı ve merhametten kaynaklı bir durumdur. Eğer, Osmanlı Devleti ve İran’da Hristiyan ve Yahudilere zulüm uygulansa buna da karşı olacaklarını belirterek inanç ve ibadet üzerine baskıyı kabullenmemenin İslam birliğinin bir gereği olarak değil, insanlığın bir gereği olarak görülmesinden yanadır. Ona göre, Müslümanlarda Panislamizm yoktur, insaniyet ve eşitlik vardır.

Hadi Maksudi, Müslümanlara ise şöyle seslenmektedir:

Ey bütün dünya Müselmanları, her biriniz öz vatanlarında içtihat kılıp, din ilmi ile beraber dünya ilimlerini okuyunuz. Özünüz hiçbir millete zulmetmemekle birlikte, hiç kimseden de zulüm görmeyiniz. Şimdi kulluk ve mazlumluk zamanı geçmiştir, cihat zamanı da geçmiştir, şimdiki cihat ilim ve fen, kesb ve maaş cihadıdır.¹⁷⁹

3.4. Güncel ve Siyasi Meseleler Hakkındaki Fikirleri

Rusların 1904-1905 Rus-Japon savaşında yenilgiye uğraması ile birlikte Çarlık hâkimiyetinde yaşayan milletler sosyal ve siyasi faaliyetlerini yürütmek için çeşitli toplantılar yapmaya başladı ve özgürlük ortamının getirdiği fırsatlar ile birlikte basın yayın hakkı elde ettiler. Bu dönemde *Yıldız*'ı çıkarma imkânı bulan Hadi Maksudi, gazetesinde güncel sosyal ve siyasi meselelere de yer verdi ve kendi fikirlerini de beyan etti.

Yıldız'ın yayınlanmaya başladığı 1906 yılı Rusya Müslümanları için de önemli bir dönemdi. Rusya Müslüman Kongrelerinin 16-21 Ağustos 1906'daki üçüncü kongresi resmi izin alınarak yapıldığından önem teşkil ediyordu. Toplantıyı Rusya basını da yakından takip ediyordu. Hadi Maksudi'nin *Yıldız* gazetesi de kongreyi takip eden matbuat organlarından biriydi.¹⁸⁰ Bu kongrede aynı zamanda *İttifak* partisi de kuruldu, bizzat bu kongrede yer alan Hadi Maksudi, 15 kişiden teşekkül eden merkez komiteye de seçilmişti.¹⁸¹

Hadi Maksudi, *İttifak* partisinin aldığı kararları ve kongrelerdeki mühim meseleleri sık sık kaleme aldı. *Yıldız*, *İttifak* partisinin yayın organlarından biri olarak yer aldı. Bunun yanında Duma'ya milletvekili seçimleri, burada alınan kararlar, kardeşi Sadri Maksudi ve diğer milletvekillerinin Duma'da yaptığı konuşmalar da dönemin hemen hemen her sayısında yer almaktaydı.

Müslüman milletvekilleri yapılan Dumalarda kendi fraksiyonlarını kurmakla birlikte Kadet partisine de yakın duruyorlardı. Hatta Kazan milletvekillerinin çoğu bu partiden yazılıyorlardı. Hadi Maksudi de Rusya Müslümanlarının Duma'da işbirliği yaptığı Kadet partisine yakın duranlar arasındaydı. Partinin kuruluşunun 10. yılı

¹⁷⁹ Hadi Maksudi, "İttihad Ehl-i İslam (Panislamizm)", *Yıldız*, Nr.20, 13 Mayıs 1906, s.1-2.

¹⁸⁰ Nadir Devlet, *a.g.e.*, s.138-139.

¹⁸¹ Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türkleri'nin 'Medeni Uyanış' Devri ", s.145.

münasebetiyle kaleme aldığı yazısında Rusya’da ortaya çıkan 30 kadar siyasi partinin içinde en makul programlı ve en çok faaliyet gösteren partinin Kadetler olduğunu belirterek, onları meşrutiyetçi ve hürriyetperver, hem köylü hem işçiler için çalışan bir parti olarak tanımlar.¹⁸²

Dumalarda müzakere edilen konular gazetelerde yazarlar tarafından ele alınarak, okuyucuya aktarılıyordu. 1905-1906’daki Duma dönemlerinde toprak reformu ve tatil günleri meseleleri Rusya Müslümanları açısından ayrıca önem arz ediyordu. Rusya’da 1861’de serfliğin kaldırılmasıyla ortaya çıkan hür köylüye arazi temin etme meselesi büyük bir sorun oluşturuyordu. Çarlık hükümetinin büyük toprak sahiplerinin mülklerine zarar vermeden çözmek istemesi, ekonomik durumları kötü olan köylüler arasında huzursuzluğa yol açtı. Çarlık yöneticilerinin Kırım, Kafkasya, Başkurt, Sibirya, Step ve Türkistan bölgelerindeki yerli ahalinin topraklarını bakir kaynak olarak göstermesiyle Rusya Müslümanları da bu duruma dâhil oldu. Rusya Müslümanlarının genel sıkıntıları: bu topraklarda boşaltılan bölgelerin yeniden dağıtımında etnik unsurlara dikkat edilmemesi ve bunun neticesi olarak etnik çatışmaların yaşanması, köylülere hak ettiğinden daha az yer verilmesi (30’ar desatin¹⁸³ yerine 15 desatin verilmesi), bazı toprakların hazine arazisi olarak el konulması, verimli arazilere Rus göçmenlerin yerleştirilmesi ve Ruslaştırma siyaseti yürütmeleri idi.¹⁸⁴ Hadi Maksudi bu konuda *Yıldız*’da milletvekillerinin konuşmalarına ilk sayfada yer vermekle birlikte kendisi de Duma vekillerinin bu meseleyi Rusya halkının büyük çoğunluğunun köylü ve işçilerden ibaret olduğu için onların dilediği şekilde çözülmesini savunuyordu. Bu konuda SR (Sosyalist Revizyonistler) partisinin fikirlerini makul buluyordu.¹⁸⁵ SR partisinin köylülerin rahat ve mutluluğunu istediğini, Rusya Müslümanlarının çoğunun da köy halkından oluştuğunu söyleyen Hadi Maksudi, yer konusunda en iyi parti SR’lerdir diyordu.¹⁸⁶

Duma gündeminde önemli bir yer teşkil eden diğer konu da tatil günlerini belirleme meselesi idi. Ticaret ve sanayi sektöründe çalışanlar için tatil günlerinin ne olacağı konusu Kazan Şehir Dumasında da gündeme geliyor, Müslüman tüccarlar bu meseleye din hürriyeti bağlamında yaklaşıyordu. Ortodoks Hristiyan olmayan milletlerin onların

¹⁸² Hadi Maksudi, “Halk Hürriyeti Partiyası”, *Yıldız*, Nr. 1535, 22 Ekim 1915, s.1.

¹⁸³ 1.093 hektara denk gelen ölçü birimi.

¹⁸⁴ Alper Alp, *Kazan Tatarları’nın Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916)*, s.115,116.

¹⁸⁵ Hadi Maksudi, “Yer Meselesi”, *Yıldız*, Nr. 1807, 23 Haziran 1917, s.1.

¹⁸⁶ Hadi Maksudi, “Yer Hakkında Türlü Partiyanın Fikirleri”, *Yıldız*, Nr. 1796, 22 May 1917, s.1.

bayramlarını kendi bayramları gibi tatil etmenin din hürriyeti ile uyuşmadığını savunuyorlardı. Müslüman tüccarlar hem kendi bayramları hem cuma gününün tatil olması gerektiğini, bununla birlikte eğer Hristiyanların bayramlarında ve tatil günü olan pazar günlerinde de çalışmazlarsa fazladan tatil günü olacağından ekonomik olarak zarara uğrayacaklarını dile getiriyorlardı. Müslüman tüccarların bu sorunu *Yıldız*'da ve Hadi Maksudi'nin gündeminde de yer aldı. Bu konuda fikirlerini yazmakla birlikte aktif bir faaliyet de yürüttü. Bu bağlamda Kazan ileri gelenlerinden oluşan, Müslüman kamuoyunun taleplerini Dumaya iletmek üzere tertip edilen toplantıda, tatil meselesi hakkında çalışmalar yürütmek için seçilen komisyonda yer aldı.¹⁸⁷ *Yıldız*'ın gündeminde de bu fikri destekleyen yazılar sıklıkla yer aldı, özellikle kardeşi Sadri Maksudi ve İsa Mirza Yenikiev gibi Duma milletvekillerinin yaptığı konuşmalar aktarıldı.¹⁸⁸

Yıldız'da üzerinde önemle durulan bir başka konu ise Balkan savaşlarıydı. Hadi Maksudi, *Yıldız*'ın sorumlu sekreteri olan Ali Asker Kemal'i Balkan Savaşları sırasında *Yıldız* muhabiri olarak İstanbul'a gönderdi ve onun gönderdiği bilgiler "İstanbul Mektupları" adlı yazı dizisi olarak gazetenin sayfalarında yer buldu.

Rusya'daki Ekim ve Şubat ihtilalleri gazetelerde ele alınan başlıca meselelerden biriydi. Dönemin gazeteleri ve *Yıldız*'da ihtilallerle ilgili birçok yazı kaleme alındı. Bu yazılarda önemli ve üzerinde durulan nokta ise ihtilallerin Rusya'da yaşayan Türklere etkisiydi. Şubat ihtilalinden sonra ilan edilen 20 Mart Kararnamesi ile birlikte Rusya'da yaşayan bütün vatandaşların eşit olduğu ilan edildi ve yeni hürriyet havası oluştu.

Hadi Maksudi de Şubat ihtilalinin getirdiği bu hürriyet havasına sevinenler arasındaydı. "*Eski hükümetin adaletsizliği nedeniyle başımıza gelen bela ve afetler pek çoktur. Savaş bize eski hükümetten kalan en büyük ve en acı mirastır. Vatanımızın hali müşkil olduğundan her taraftan bu yeni hükümete bu zor zamanda yardım etmeliyiz* diyerek yeni hükümeti destekleyenler arasında yer aldı.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Alper Alp, *a.g.t.*, s.133-136.

¹⁸⁸ Sadri Maksudi, "Yal İtöv Meselesi", *Yıldız*, Nr.532, 27 Nisan 1910, s.1-2; "Sadri Maksudi'nin Duma'da 1. May'da Yal İtöv Künü'nin Müslümanlar için Cuma Kün Buluvını Tilep Süylegen Nutku", *Yıldız*, Nr. 537, 9 Mayıs 1910, s.1-3; "3. May'da Duma'da Yal İtöv Meselesi Mizakere Kılıngan Vakıttı İsa Mirza Yenikiev Tarafından İrad İtilgen Nutuknun Tercümesi", *Yıldız*, Nr.545, 30 Mayıs 1910, s.2-3.

¹⁸⁹ Hadi Maksudi, "Eski Hükümetin Siyasi Hataları", *Yıldız*, Nr. 1777, 31 Mart 1917, s.1.

Bu yeni yönetim, Rusya’da politik faaliyetlerin gelişmesine, Rus olmayan milletlerde ve Rusya’daki çeşitli bölgelerde yaşayan Türk topluluklarında milli-politik faaliyetlerin yürütülmesine olanak verdi. Bu amaçla “Bütün Rusya Müslümanları Kurultayları” düzenlendi ve bu kurultaylar neticesinde 22 Temmuz’da Kazan’da Milli Medeni Muhtariyet ilan edildi. Sadri Maksudi başkanlığında göreve başlayan bu heyet içerisinde Eğitim Nezareti’nde görev yapmak üzere Hadi Maksudi de bulunuyordu. Hadi Maksudi, bu heyetle ilgili sevincini “Medeni Muhtariyetimiz”¹⁹⁰ yazısı ile şöyle dile getirmektedir:

Üçüncü gün 22. İyul’da biz dahili Rusya (İdil Boyu) Türkleri evvelde milli merkezimiz olan Kazan’da dini, milli ve askeri nedvelerimizden mürekkep müşterek milli meclisimizde medeni muhtariyetimizi ilan ettik. Elhamdülillah milletimizin uzun yıllardan dilediği maksadı faaliyete çıktı. Büyük bir mutluluktur. Bunun için 17. Şevval bundan sonra bizim milli bayram günümüz olması gerekir.

Milli Medeni Muhtariyet ilan edildikten sonra seçilen heyet, milli bir meclis kurma kararı da aldı. Kurulacak olan bu Millet Meclisi’nin nerede toplanacağı konusunda ise fikir ayrılıkları oluştu. Kazanlı delegeler meclisi kendi şehirlerinde yapmak isterken diğer bir grup ise Ufa’nın dini merkez olmasından dolayı hem dini hem milli işleri aynı yerden yürütmeyi destekliyordu. Fakat Kazan’da Tatar nüfusunun az olması ve Bolşeviklerin güçlenmesi neticesinde Millet Meclisi’nin Ufa’da toplanılmasına karar verildi.¹⁹¹ Hadi Maksudi meclisin Kazan’da toplanmasını destekleyenler arasında yer aldı ve bunun gerekçelerini ise şöyle açıklamaktadır:

1. Kazan merkez bir şehirdir; Kasım, Saratov, Orenburg, Ufa, Vyatka ve Perm vilayetlerine iki günlük mesafededir.
2. Kazan, eski hanlık merkezi olduğundan tarihî bir vasfı vardır.
3. Eğitim açısından zengindir; Kazan’da 10 tane medrese vardır. Kütüphane ve matbaaları ile İslam âlemine milyonlarca kitap neşri yapmıştır. Darülmualimileri ile birçok öğretmen, avukat ve İslam âlimleri çıkarmıştır.
4. İslamiyet’in merkezlerinden biridir; milyonlarca Müslüman Kazan’da yaşamaktadır.¹⁹²

¹⁹⁰ Hadi Maksudi, “Medeni Muhtariyetimiz”, *Yıldız*, Nr. 1817, 24 Temmuz 1917, s.1.

¹⁹¹ Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, İstanbul 1998, s.123.

¹⁹² Hadi Maksudi, “İsyizdin Kazan’da Buluvı Makul”, *Yıldız*, Nr. 1776, 29 Mart 1917, s.1.

Hadi Maksudi bir diğer tartışmalı konu olan topraklı muhtariyet fikrine ise uzak duruyordu. Topraklı muhtariyetin Rusya Müslümanları için mümkün olmadığını dile getirmekte, topraksız milli muhtariyet yani diledikleri şekilde milli meselelerinin çözülebileceği ve istedikleri şekilde idare edebilecekleri bir otonominin eski hükümet döneminde de şimdi de talepleri olduğunu belirtmektedir.¹⁹³

3.5. Meşhur Şahıslar Hakkındaki Fikirleri

Hadi Maksudi, gazetesinde Rusya Müslümanları içerisindeki aydınların hayatlarına ve faaliyetlerine de ayrıca önem verdi. Doğum ve ölüm yıldönümleri, kısa biyografileri veya yaptığı faaliyetleri ele alarak, bu özel günleri *Yıldız* okuyucularına da hatırlatmak istiyordu.

Hadi Maksudi, çağdaşı ve hemşehrısı Alimcan Barudi ve faaliyetleri hakkında yazılar yazdı. Yeni usulle eğitim yapmak üzere Muhammediye Medreseleri'ni kuran Alimcan Barudi'nin doğumunun 50. yılı dolayısıyla kaleme aldığı yazısında, ıslahat ve tecdit fikirlerinden dolayı onun gayret ve cesaretinden övgüyle bahseder.¹⁹⁴ Alimcan Barudi'yi 1917'deki İç Rusya ve Sibirya Müslümanları Kurultayı'nda müftü seçilmeden önce de destekleyen Maksudi, kendisine karşı olanlara ise Barudi'yi korudu ve yaptığı faaliyetlerden bahsetti. 35 yıl ders verdiğini, bu millete Darülfünun başısladığını, burada bine yakın öğretmen ve din adamı yetiştirdiğini söyler. Seçimle gelen ilk müftü olan Alimcan Barudi'nin bu özelliklerinden bahsederek yapılacak seçimde okuyucularından bunları göz önünde tutmalarını ister.¹⁹⁵

Hadi Maksudi'nin gazetesinde andığı bir diğer âlim de Şehabettin Mercani oldu. Doğumunun 100. yılı münasebetiyle *Yıldız*'ın ilgili sayısını Mercani'yi anma nüshası olarak resimli bastırdı ve bu günü milli bir bayram şeklinde andı. Kendisinin fevkalade dahi, faziletli ve iyi bir insan olduğunu, onun dili ıslah, milleti muhafaza ve tarihi ihya etme konusunda söylediği sözlerinin tüm kurumlarda altın harflerle yazılması gerektiğini belirtip, kendisinden ve kitaplarından övgüyle bahsetti.¹⁹⁶ Hadi Maksudi, 1915 yılında Mercani'nin 100. doğum yılı münasebetiyle hazırlanan almanakta da bir makale kaleme almış, kendisinden yine övgüyle bahsetmekle birlikte medresesini de

¹⁹³ Hadi Maksudi, "Yersiz Aftonomiya", *Yıldız*, Nr. 1813, 14 Temmuz 1917, s.2.

¹⁹⁴ Ahmed Hadi Maksudi, "Damolla Alimcan el-Barudi", *Yıldız*, Nr.81, 1 Şubat 1907, s.2.

¹⁹⁵ Hadi Maksudi, "Alimcan Hazret Barudi", *Yıldız*, Nr. 1768, 9 Mart 1917, s.2.

¹⁹⁶ Hadi Maksudi, "Damolla Mercani Hazretleri", *Yıldız*, Nr. 1346, 9 Ocak 1915, s.1.

eleştirmiştir. Mercani'nin eski usul talimden asla razı olmadığını lakin kendi medresesinde usul-i talimi ıslah edemediğini yazmış, her ilmi eski usulünce vermeye devam ettiğini belirtmiştir.¹⁹⁷

Hadi Maksudi, *Yıldız*'da yeni çıkan kitapların tanıtımına ve sahnelenen oyunların bilgisine de yer vermeye çalıştı. Bu kapsamda Ayaz İshaki ve eserlerinin tanıtımı duyuruldu. “Tatarca Tiyatro”¹⁹⁸ başlıklı yazıda “Aldım Verdim” adlı piyesin sahnelendiği, *Yeni Eserler* bölümünde de “Muallim”¹⁹⁹ ve “Kıyamet”²⁰⁰ adlı tiyatro kitaplarının basıldığı okuyucuya aktarılmaktadır. *Yıldız* idaresi hapse atıldığı dönemde de Ayaz İshaki'yi destekledi. Gazetede kendisinin hangi sebeple hapse atıldığı bilinmemekle birlikte polis tarafından teftiş amaçlı bu tutuklamalarının sıkça yapıldığı ve yakın zamanda Ayaz İshaki'nin hapisten çıkacağı haberi yer aldı.²⁰¹

Yıldız'da 30'dan fazla şiiri yayınlanan Abdullah Tukay'ın ölümü de Hadi Maksudi için üzücü bir olay oldu. 2 Nisan 1913'te vefat eden Tukay hakkında birçok yazı kaleme alındı. Hadi Maksudi kendisi için bu zamana kadar Tatar âleminde onun kadar şöhret kazanmış şair olmadığını, onun şiirlerinin Rusya'nın en ücra yerlerinde bile okunduğunu ve bedeni yok olsa da eserlerinin daima kalacağını yazdı.²⁰²

Hadi Maksudi, *Yıldız*'da Tanzimat döneminin en önemli yazar ve gazetecilerinden biri olan Ahmet Midhat Efendi'nin ölümü ile alakalı bilgilere de yer verdi. İstanbul muhabiri olan Ali Asker Kemal'den aktardığı baş makaledeki yazıda, Ahmet Midhat'ın Müslümanlar arasında ilim, fikir ve felsefe cihetinden en önde kişilerden biri olduğunu, Türkiye'deki ilk ahlakî ve milli roman yazarı olduğunu söyledi ve Avrupa dillerinden yaptığı tercümelerinin önemini vurguladı.²⁰³

3.6. Tatar Adı Üzerine Fikirleri

Hadi Maksudi *Yıldız*'ı neşretmeye başladığında idareye gelen mektuplarda, “*Sakın Kazan Müslümanlarını Tatar adı ile yazma, biz Tatar değiliz*” şeklinde tepkiler almış

¹⁹⁷ Ahmed Hadi Maksudi, “Damolla Mercani Hazretleri”, *Mercani*, Kazan 1915, s.433.

¹⁹⁸ Yeşinci, “Tatarca Tiyatr”, *Yıldız*, Nr.238, 17 Mart 1908, s.3.

¹⁹⁹ Ali Asger Kemal, “Yanga Eserler”, *Yıldız*, Nr. 406, 2 Temmuz 1909, s.2.

²⁰⁰ Ali Asger Kemal, “Yanga Eserler”, *Yıldız*, Nr. 514, 14 Mart 1910, s.2.

²⁰¹ “Ayaz İshaki”, *Yıldız*, Nr. 52, 5 Kasım 1906, 52, s.4.

²⁰² “Abdullah Tukayef”, *Yıldız*, Nr.965, 4 Nisan 1913, s.2.

²⁰³ “Merhum Ahmed Midhat Efendi”, *Yıldız*, Nr. 921, 23 Aralık 1912, s.1-2.

ve bu dönemde *Tercüman* gazetesinde de Türk-Tatar adı üzerine birçok makale yayınlanmaya başlamıştı. *Tercüman* gazetesinde bu zamana kadar Tatar tabirinin kullanıldığını fakat bu sene (1906) Türk ismini kullanmayı tercih ettiklerini de belirtmiştir. Bunun üzerine Hadi Maksudi de bu konudaki fikirlerini kaleme almıştır.

Ahund Hasan Ata Habeşi ve muallim Aynüddin Ahmerov'un bu konudaki çalışmalarını örnek göstererek Kazan Müslümanları arasında 15 seneden beri Tatar yerine Bulgar Türkleri teriminin tartışıldığını, gençler arasında ise Tatar isminin kimi zaman iftihar olarak kimi zaman ise hakaret olarak iki manada da kullanıldığını ifade etmiştir. Hadi Maksudi, bu ikilikten dolayı isim tartışmaları hakkında meclisler kurulup tartışılması ve gazetelerin bu tartışmalara yer vermesi gerektiği taraftarıdır. Bu tartışmalar için gerekli olan hürriyet havasının mevcut olduğunu, özellikle Graf Tolstoy'un İçişleri Bakanı olduktan sonra Ruslaştırma politikasının terk edildiğini söylemektedir.

Ruslar'ın kendilerini "Tatar", Çirmisler'in "Suvas", Arlar'ın "Bigar" Türkistan taraflarında "Nogay", İstanbul ve Arabistan'da uzun süre "Moskof" olarak adlandırıldıklarını söyler, kendilerinin ise Türklükten başka isim bilmediklerini dile getirir. Buna karşılık Bulgar şehrinin mukaddes görüldüğünü, eski yazma kitaplarının sonunda "el-Bulgarî" imzası bulunduğunu, kendi dedesi molla Maksud Efendi ve bazı saygıdeğer kişilerin Bulgar şehrine dayanan şecerelerin varlığını delil göstererek Tatar yerine Bulgar Türkleri ismini destekler. Bununla birlikte Kazan Müslümanlarının geleneksel kıyafetlerinin kaynaklarda tarif edilen Kalmık ve Kırgız kıyafetlerine benzemediğini de ekler.

Hadi Maksudi, Tatar isminin farklı zamanlarda farklı anlamlarda kullanıldığını da söyler. Örnek olarak verdiği bir kamusta Tatar isminin "Şansi ve Ordos şehirlerinde bir kavim ismi" olarak geçtiğini, Şemseddin Sami'nin kamusunda²⁰⁴ ise Tatar olarak adlandırılan halkın halis Türk olduğunu, Tatar ismi ile yâd edilmelerinin yakın zamanlara kadar Cengiz sülalesinden olan hanların idaresi altında bulunmalarından ileri geldiğini aktarır.²⁰⁵

²⁰⁴ Şemseddin Sami'nin Tatar tanımı için bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul 1978, s.370.

²⁰⁵ Hadi Maksudi, "Biz Tatar Tigül", *Yıldız*, Nr.3, 29 Ocak 1906, s.1.

Bununla birlikte Hadi Maksudi'nin Bulgar kimliğine verdiği ağırlık yerini zaman içerisinde Tatarlığa bırakır. Hadi Maksudi 1913 yılında kaleme aldığı “Din ve Millet” başlıklı makalesinde bu tutumunu destekler, din ve millet kavramlarının birbiriyle münasebetini inceleyerek, bu iki kavramın zıtlık ifade etmediğini belirtir. Bir milletin fertlerinin farklı dinlere mensup olmasının farklı milletlerin aynı dine mensup olması kadar doğal bir durum olduğunu söyler. Dinî mensubiyet bakımından Müslüman olmakla birlikte Fas, Mısır, Hint ve Afganistan Müslümanlarından farklı bir millete, Tatar milletine mensup oldukları görüşünü yazar.²⁰⁶

3.7. Sosyal Alandaki Fikirleri

Hadi Maksudi sosyal hayatla ilgili meselelerde *Yıldız*'ı bir araç olarak kullandı. *Yıldız* idaresi gazetede fakir ve muhtaç kişilere yardım etmek maksadıyla ele alınan haberlere sık sık yer vererek ihtiyacı olanlara ulaşılmasını sağladı. Bu yardım faaliyetleri, Kazan şehri ile sınırlı kalmıyor diğer şehirlerde yaşayan yardıma muhtaç Müslümanlara ulaştığı da oluyordu.

Yıldız'da yer alan habere göre 1906 yılında Kazan şehri köylerinde ekinler yeterli olmadığı için açlık sıkıntısı olduğundan bu gibi meselelere çözüm bulmak üzere Kazan'da yardım komiteleri kuruldu. Bu komite sayesinde bir aşevi açılıp aç ve muhtaçlara yardım edileceği haberi *Yıldız*'da yayınlandı.²⁰⁷

Yardım komiteleri, I. Dünya Savaşı boyunca da aktif olarak çalışmaya devam etti. Özellikle savaş sırasında Ruslar tarafından esir alınan Türklerin sayısı 1917 Şubat ihtilalinden sonra artmıştı. Türk esirlere yardım için Kazan Türklerinin belli başlı gazetelerinde yardım kampanyaları açılıp, esirlere yardım edenlerin adları neşrediliyor ve esirlere ait haberler yer alıyordu. Ayaz İshaki'nin *İl* gazetesi ve Orenburg'da Fatih Kerimi tarafından neşredilen *Vakit* bu yayın organlarından bazılarıydı. Hadi Maksudi'nin *Yıldız* gazetesi de bu yayınlar arasında yer almaktaydı.²⁰⁸

Bu dönemde gazeteler dışında yerli Müslüman-Türk cemaatleri tarafından Rusya'daki Türk esirlere yardım etmek amacıyla başta Moskova, Petrograd, Kazan, Ufa ve

²⁰⁶ Alper Alp, *a.g.t.*, s.226.

²⁰⁷ “Kazan Vilayetindeki Aç ve Muhtaç Müselmanlarga Yardım Komiteti tarafından Resmi İlan”, *Yıldız*, Nr.62, 10 Aralık 1906, s.4.

²⁰⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk- Rus İlişkileri (1789-1919)*, Ankara 2011, s.447.

Orenburg olmak üzere Kazan Türkleri tarafından komiteler de oluşturuldu. Hadi Maksudi de Kazan'da savaş yaralıları için bir komitenin kurulmasına önayak oldu. Sadık İmankulu ve Arif Salahi ile birlikte savaşta yaralanan Tatarların ve ölen askerlerin ailelerine yardım etmek için Müslüman Komitesi'ni kurdular.²⁰⁹

Bu komitenin ilanı, Hadi Maksudi tarafından *Yıldız*'da şu şekilde haber yapılmıştır:

Savaşta mecruh olanların (yaralananların) tedavisi için küb (birçok) şehirlerde komitetler açıldı. Fakat Kazan'da Müselmanlara mahsus komitet yoktur. Eğer kendi komitetimiz bulsa, gayret ve sadakatimiz zahir olmakla beraber ne kadar iane (yardım) lazım olduğu da malum olur idi. Kazan Müselmanlarının bu iş hakkında hamiyet ve himmet göstereceklerine şüphe yoktur. Komitete aza olup iş kılmaya razı olan kişilerden *Yıldız* idaresine gelip yazılmalarını isteriz.²¹⁰

Yine I. Dünya Savaşı sırasında Ermeni çetelerinin Kars vilayetine saldırıları sonucunda bölge halkı Bakü Hayriye Cemiyeti'nden yardım istedi, bu yardım çağrısı gazeteler vasıtasıyla daha çok yayılma imkânı buldu. *Yıldız* idaresi bu konuda da hassasiyetini göstererek yardıma muhtaç ailelere ulaştırılmasına vesile oldu. Kaleme alınan yazılarda bu mesele için diğer gazetelerde çıkan haberlere de yer verdi.²¹¹ Yardım toplamak için bir komisyon kurulduğu, komisyonun muhtaç Müslümanlara iane için bir tiyatro oyunu sergileyeceği ve toplanan paranın Kars vilayetine ulaştırılacağı okuyuculara ilan edildi.²¹²

Hadi Maksudi, gazetesinde Ekim ve Şubat İhtilallerine giden süreçte Kazan'daki gelişmelere de yer vermiş, halkı sosyal anlamda en çok etkileyen iktisadi durumdan bahsetmiştir. "Divalvatsiya"²¹³ adlı yazısında altın akçeler yerine kâğıt paraların basıldığını, Rusya'da hükümet düşerse paranın çok daha değer kaybedeceğini ve büyük bir krizin beklendiğini belirtir. Özellikle İran ve Çin'de paranın değerinin çok düşük olduğu ama Rusya'nın savaş müttefikleri olan İngiltere ve Fransa'da daha iyi durumda olduğunu da aktarır. Başka bir yazısında ekmek fiyatının savaştan önce iki tiyin iken şimdi 20 tiyine çıktığını, ekmek gibi diğer tüm malzemelerin de 10 katı

²⁰⁹ "Müslüman Komitesi", *Yıldız*, Nr. 1247, 15 Ağustos 1914, s.1.

²¹⁰ "Müslüman Komitesi", *Yıldız*, Nr. 1246, 14 Ağustos 1914, s.1.

²¹¹ "Kars Vilayeti Müslümanları", *Yıldız*, Nr. 1359, 30 Ocak 1915, s.2.

²¹² "Kars Vilayeti Müslümanlarına Yardım Meselesi", *Yıldız*, Nr. 1360, 1 Şubat 1915, s.1.

²¹³ Hadi Maksudi, "Divalvatsiya", *Yıldız*, Nr. 1838, 2 Ekim 1917, s.-1-2.

arttığını söyler. Bu krizin Rusya'nın başına gelen umumi bir bela olarak gören Hadi Maksudi, çözüm olarak ise Rusya'nın savaştan ayrılmasını önerir.²¹⁴

Ekonomik krizin yanı sıra avıl halkı (köylüler) ile şehir işçileri arasında muhalefet olduğunu, tüm Rusya'da işçilerin sekiz milyona yakın köy halkının ise 100 milyondan fazla olduğunu, fabrikaların azlığı dolayısıyla şehirlere göçen köylülerle şehir işçileri arasında sorunlar çıkacağını söyler. Bu durumda hükümetin askere ve şehir halkına ekmeği daha ucuza vermesinin ve köylülerin yerlerinin hazineye aktarılması meselesinin mühim olduğunun da altını çizer.²¹⁵

²¹⁴ Hadi Maksudi, “Hidmet Hakları”, *Yıldız*, Nr. 1840, 9 Ekim 1917, s.1.

²¹⁵ Hadi Maksudi, “Avıl Halkı ve İşçiler”, *Yıldız*, Nr. 1841, 12 Ekim 1917, s.1.

IV. BÖLÜM

AHMED HADİ MAKSUDİ’NİN ESERLERİ

4.1. Muallim-i Evvel

İsmail Gaspıralı’nın *Hoca-ı Sıbyan* kitabı örnek alınarak yazılmış, yeni usul alfabe kitabıdır. Bu alfabe ile 7 yaşında bir çocuğun 2 ay içerisinde okuma ve yazma öğrenmesi hedeflenmiştir. 1890 yılında yazılan kitabın basımına Petrograd Sansür İdaresi, 28 Ocak 1892 yılında müsaade etmiş ve eser aynı yıl Kazan’da basılmıştır. *Muallim-i Evvel*’in ilk baskısı mevcut harf metodu ile yazılmış, 1897’deki ikinci baskısında hece metodu (usul-i meddiye) kullanılmıştır. Hadi Maksudi’nin bu kitabı İdil-Ural Türkleri arasında hece metodu ile yazılan ilk eserdir, bu eser ile birlikte bölgeye hece metodu yöntemi girmiştir. Eser, sadece Kazan’da değil, Astrahan, Orenburg, Ufa, Kirman ve Kaşgar bölgelerindeki mekteplerde de ders kitabı olarak okutulmuştur. Kitapta metodik bilgiler de yer almış, öğrencilere harflerin yazılış özelliklerini, kelime başında ve sonunda nasıl yazıldığını, kelimelerin kaç harften oluştuğunu ve nasıl okunduğunu da yazmıştır. Toplam 146 sayfadan oluşan eser, 1917 yılına kadar 31 defa basılmış, tirajı bir milyonu geçmiştir. 1913 yılında Rusçası ve 1914 yılında resimli şekli basılmıştır.²¹⁶

4.2. Muallim-i Sani

İlkokul birinci sınıf öğrencileri için hazırlanmış, Arapça alfabe kitabıdır. *Muallim-i Evvel*’i bitiren çocuklara Kuran-ı Kerim’i doğru ve hızlı bir şekilde öğretmek için tertip edilmiştir. Kitabın sonunda 30 kadar sûre öğrencilerin kendi başlarına okuyup anlayacağı derecede, açık bir şekilde tabedilmiştir. Bir ay içinde bu alfabeyi başından

²¹⁶ Fatih İbrahimov, *Bilem Elifbadan Başlana*, Kazan 1994, s.59-63.

sonuna kadar okuyan kişi *Kur'an-ı Kerim*'i okumaya başlayabilir. 1917'de Kazan'da Ümit Matbaası'nda 14. baskısı çıkmıştır.²¹⁷

4.3. Kıraat-i Kur'an

Arapça okuma ve tecvit kurallarını doğru şekilde öğretmek üzere ilkokul üçüncü sınıf öğrencileri için hazırlanmıştır. Petrograd Sansür İdaresi tarafından 29 Aralık 1903'te basılmasına izin verilmiştir. Okula gitmeyen veya tecvit dersini almayanların da anlayabileceği açık bir şekilde hazırlanmıştır.²¹⁸

4.4. Türk-i Sarfi

İlkokul öğrencileri için Kazan Türkçesi ile yazılmış ilmî dilbilgisi kitabıdır. Bu kitap Arap, Fars, Rus ve Fransız gramer kitapları örnek alınarak hazırlanmış ve 1910 yılında Haritonova Matbaası'nda basılmıştır. Osmanlı Türkçesi, Azerbaycan, Özbek, Kırgız ve Tarançi lehçelerine mahsus kaide ve hükümler bu eserde yer almamış, Kazan Türkçesi'ne göre hazırlanmıştır. Giriş bölümünde Türk halkları ve diller hakkında bilgi verildikten sonra gramer kısmına geçilmiştir.²¹⁹

4.5. Türk-i Nahvi

İlkokul dördüncü sınıf öğrencileri için Kazan Türkçesi ile yazılmış cümle bilgisi kitabıdır. 1910 yılında Haritonova Matbaası'nda basılmıştır. *Türk-i Sarfi* kitabı gibi dönemin gramer kitaplarından faydalanılarak oluşturulmuştur. Kitabın başına “öz dilini ıslah kılğan kişiye Allahu Tealâ rahmet eder” şeklindeki hadis-i şerif koyulmuştur.²²⁰

4.6. İbadet-i İslamiye

Akaid, Taharet, Namaz, Cemaat, Ruze - Zekât ve Hac isimli beş cüzün bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur. *Akaid*, kitabın ilk cüzü olup, ikinci sınıf öğrencileri için hazırlanmış, farz, sünnet, cennet ve cehennem gibi tabirlerin yanında Hz. Muhammed

²¹⁷ Ahmed Hadi Maksudi, *Muallim-i Sani*, Kazan 1917.

²¹⁸ Ahmed Hadi Maksudi, *Kıraat-i Kur'an*, Kazan 1904.

²¹⁹ Ahmed Hadi MAksudi, *Türk-i Sarfi*, Kazan 1910.

²²⁰ Ahmed Hadi Maksudi, *Türk-i Nahvi*, Kazan 1910.

ve ailesi hakkında bilgiler de yer almıştır. *Akaid* cüzü, ilk baskısını 1892 yılında yapmış ve 1917 yılına kadar sekiz baskı daha geçirmiştir.²²¹ Temizlik konusunun ele alındığı ikinci cüz olan *Taharet*, ikinci sınıf öğrencileri için 1899 yılında kaleme alınmıştır. 1915’de yedinci baskısını yapmıştır.²²² Namaz kılmanın esaslarını anlattığı üçüncü cüz *Namaz* adıyla 1909’da basılmıştır.²²³ *Cemaat* cüzü ise üçüncü sınıf öğrencileri için hazırlanmış, toplum kuralları hakkında bilgi vermektedir. 1909 yılında basılmıştır.²²⁴ *Ruze-Zekât ve Hac* ise oruç, zekât ve hac ibadetleri hakkında bilgi veren üçüncü sınıf öğrencileri için hazırlanmış son cüz olup 1913’te basılmıştır.²²⁵ Bu cüzlerin bir araya getirilmesi ile oluşan *İbadet-i İslamiye* kitabında İslam dini amil ve ibadetlerin her birisinin ne şekilde yapılacağı ve hükümleri ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Arap harfleri ile Tatarca yazılmıştır. 1914 yılında Farsça’ya tercümesi de yapılmıştır.²²⁶ 1983 yılında Mercani Camii ve 1994 yılında İman Neşriyatı tarafından tekrar bastırılmıştır.²²⁷

4.7. Hukuk-ı İslamiye

Ortaokul öğrencileri için hazırlanmış, dört cüzlük bir kitaptır. Muaşeret ve muhakeme hususlarında İslam dini tarafından buyurulmuş kanunları açıklamaktadır. Birinci cüz *Tezvic ve Muaşeret*, ikinci cüz *Ticaret ve Muamele*, üçüncü cüz *Miras ve Mukaseme*²²⁸ ve son cüzü *Hükümet ve Muhakeme* şeklindedir.²²⁹

4.8. Dürus-ı Şifahiye

Medreselerde ve orta dereceli mekteplerde Arapça okumaya başlamış birinci sınıf öğrencileri için hazırlanmış lügat ve konuşma kitabıdır. Arap dilinin sözcüklerini ve kurallarını birlikte öğretmek için tertip edilmiştir. Kitabın içerisinde önemli dilbilgisi kuralları ile birlikte 2000 kadar kelime de bulunmaktadır. Arapçayı yazılı ve sözlü bir şekilde öğretmek için verilen cümle ve konuşmalar muntazam bir sistem üzerinde 75

²²¹ Ahmed Hadi Maksudi, *Akaid*, Kazan 1908.

²²² Ahmed Hadi Maksudi, *Taharet*, Kazan 1915.

²²³ Ahmed Hadi Maksudi, *Namaz*, Kazan 1909.

²²⁴ Ahmed Hadi Maksudi, *Cemaat*, Kazan 1909.

²²⁵ Ahmed Hadi Maksudi, *Ruze-Zekât ve Hac*, Kazan 1913.

²²⁶ “Farsi İbadet-i İslamiye”, *Yıldız*, Nr. 1254, 13 Ağustos 1914, s.1.

²²⁷ Fatıma İbrahimova, “İsemi Halkımız Künelinde”, *Megarif*, Nr.9, Eylül 1998, s.57.

²²⁸ Ahmed Hadi Maksudi, *Miras ve Mukaseme*, Kazan 1905.

²²⁹ Bu cüzlerden sadece *Miras ve Mukaseme*’ye ulaşılmış, diğer cüzler ve kitaplaştırılmış hali bulunamadığından basım yeri ve yılı bilinmemektedir.

ders olarak verilmiştir. Hadi Maksudi, bu kitap ile her bir öğrencinin, kendi kendine Arapça öğrenebileceğini savunmaktadır. Kitabın mekteplerde ne şekilde okutulması, öğrencilerin hangi bölüm sonunda sınav yapılması veya öğretmenin kelimeleri doğru telaffuz etmesinin gerekliliğini de belirtmektedir. 1898 yılında Kazan’da bastırılmıştır.²³⁰

4.9. İstiftah

Orta dereceli mekteplerde ve medreselerde okuyan öğrenciler için 1906 yılında basılmış Arapça dilbilgisi kitabıdır. Gramer kurallarını bilmeyen bir öğrencinin doğru okuyup yazamayacağını düşünen Hadi Maksudi, bu kitapta Arapça sarf kurallarını ve anlamlarını kaleme almıştır.²³¹

4.10. İstikmal

Arapça cümle bilgisi kuralları kitabıdır. Avrupa dillerinin gramerleri üslubunda hazırlanmıştır. Kırım’ın Bahçesaray şehrinde kaleme alınan eser, 1909’da Kazan’da Haritonova Matbaası’nda ikinci baskısını yapmıştır.²³² Hadi Maksudi kitabına Arapçayı tamöğretebilmek için arap dil ilminin hepsine tam anlayıyla vakıf olunması gerektiğini belirtmiştir. ona göre bu ilimler şunlardır: Lugat (sözlük), sarf, nahiv, kitabet ve belagat.²³³

4.11. el-Kavanin el-Nahviye

Medreselerin ikinci sınıf öğrencileri için hazırlanmış nahiv (cümle bilgisi) kuralları kitabıdır. Usul-i cedit doğrultusunda, Arapça olarak 1893 yılında Kazan’da basılmıştır. 1911’de üçüncü baskısını yapmıştır.²³⁴ Önce hece harflerini ardından kelime ve cümle yapılarını işleyen Hadi Maksudi, her kuralın altında ve yanında parantez içinde örneklerini vermiştir.

²³⁰ Ahmed el-Hadi el-Maksudi, *Dürus-ı Şifahiye*, Kazan 1899.

²³¹ Ahmed Hadi Maksudi, *İstiftah*, Kazan 1906.

²³² Ahmed Hadi Maksudi, *İstikmal*, Kazan 1909.

²³³ Enes Erdim-İrfan Kaya, “Eğitimde Bir Yenilik Arayışı Bağlamında “Ceditçilik” Hareketinin Arap Dil Öğretimine Yansımaları Ahmed Hadi Maksudi Örneği”, *Turkish Studies*, XIII/17, 2018, s. 118.

²³⁴ Ahmed el-Hadi el-Maksudi, *el-Kavanin el-Nahviye*, Kazan 1911.

4.12. Rusistan

Rus dilini öğretmek amacıyla yeni usul doğrultusunda kaleme alınan kitabıdır. Hadi Maksudi, bu kitap ile üç ayda Rusça öğrenmenin mümkün olduğunu savunmaktadır. Bu kitaba başlayacakların önceden Rus harflerini tanıması gerekmektedir. Kitap özellikle Rus harflerini tanıyıp birkaç kelime bilen fakat sözlerin anlamlarını tam manasıyla anlayamayan kişiler için uygundur. Bu kitabı okuyan kişilerin üç ayda Rusça ibareleri mütalaa edebilecekleri belirtilmiş, yeni başlayan öğrencilerin ise Rusçayı iyi bilen bir öğretmenden kelimeleri sesli telaffuz şeklinde öğretilirse, bu kitap vasıtasıyla yalnız okumak ile kalmayıp aynı zamanda konuşmaya başlayacağını söylemektedir. 1911 yılında ilk baskısını yapmıştır.²³⁵

4.13. Frangistan

Rusça yazılan kitap, Fransızca dilbilgisi kurallarını öğretmek için hazırlanmıştır. 1913 yılında Haritonova Matbaası'nda ilk baskısı yapılmış, *Yıldız* gazetesi okuyucularına hediye olarak dağıtılmıştır.²³⁶

4.14. Tataristan

Ruslara Tatarca öğretmek için Rusça yazılmıştır. 100 dersten oluşan ve Tatarca dilbilgisi kurallarını anlatan ders kitabıdır.²³⁷

4.15. Dünya Malumatı

İlkokul öğrencileri için hazırlanmış bilgi kitabıdır. Öğrencilere sadece okuma-yazmayı öğretmenin yetmediğini, ilimlerden, dinden ve dünyadan haberdar etmek gerektiğini düşünen Hadi Maksudi, bu konudaki kitapların azlığından dolayı bir malumat kitabı yazma gereği duymuştur. Hadi Maksudi, öğrencinin her şeyin sebebini ve hakikatini öğrenme merakı olduğunu düşünmektedir. Bu ihtiyacı gidermek için de *Dünya Malumatı*'nı kaleme almıştır. İki kısımdan oluşan kitabın ilk kısmı ilkokul üçüncü sınıf öğrencileri içindir. Bu kısımda; Allah, ahiret, iman, dünya, dinî

²³⁵ Ahmed Hadi Maksudi, *Rusistan*, Kazan 1911.

²³⁶ A. H. Maksudoviç, *Frangistan*, Kazan 1913.

²³⁷ A. Maksudoviç, *Tataristan*, Kazan t.y.

bayramlar, paralar, hicrî ve miladî takvim, ormanlar ve hayvanlar gibi çeşitli konuları açıklamıştır. İkinci kısımda ise; hüner ve ustalar, makineler, hava, su boşluk, türlü milletler ve diller, Brahma, Buda, Yahudi, Zerdüş dini, Avrupa, Asya, Afrika ve Amerika memleketleri, İslam memleketleri gibi konular olup, dördüncü sınıf öğrencileri için hazırlanmıştır. Soru-cevap yöntemi ile yazılan kitap, 1908 yılında Kazan’da Haritonova Matbaası’nda bastırılmıştır.²³⁸

4.16. Dil Bilgi

İlkokul ikinci sınıf öğrencileri için 1918 yılında Ümit Matbaası’nda bastırılmış ders kitabıdır. Kitapta, Türk dilinin Kazan lehçesine göre dilbilgisi kuralları yer almaktadır. Hadi Maksudi, bu kuralları bilmeyen öğrencinin doğru yazı yazmayı ve konuşmayı öğrenemeyeceğini savunmaktadır.

4.17. Fenni Kamus

1927 yılında Arap harfleri ile basılan Tatarca ansiklopedik sözlüktür. Hadi Maksudi, kitabın önsözünde sözlük yazma amacını şöyle belirtmiştir:

Matbuat ve edebiyatımıza karışan ilmi sözler ve adları anlatmak için medeni milletler birçok ciltli ilmî kamuslar tertip kılmaya mecbur oldular. Şimdi bu mecburiyet terakki yoluna basan bizim millete ve başka Türk milletlerinde de hissedilmeye başlandı. Bu babda bir başlangıç yapmak için ben, ilmî, edebi ve iktisadi kelimeden ibaret bu kamusu tertip kıldım.²³⁹

1927 yılında birinci cildi çıkan sözlük, dört bölüm şeklinde yayınlanmıştır. Eser, birinci kısım 48 sayfa (409 kelime), ikinci kısım 64 sayfa (388 kelime), üçüncü kısım 55 sayfa (594 kelime), dördüncü kısım ise 159 sayfa (913 kelime), toplam 326 sayfa (2299) kelimeden oluşmaktadır.

Hadi Maksudi’nin bu sözlüğü genel sözlüklerin aksine alfabe sırasına göre sıralanmamıştır. “Felsefe İlmi”, “Matematik İlmi” ve “Edebiyat İlmi” gibi başlıklar altında kelimelerin açıklamasını vermiştir. Örneğin “Tarih İlmi” adı altında: tarih, paleografi, nümizmatik, diplomasi ve arkeoloji gibi birbiriyle bağlantılı sözcüklerin

²³⁸ Ahmed Hadi Maksudi, *Dünya Malumatı*, Kazan 1908.

²³⁹ Hadi Maksudi, *Fenni Kamus*, Kazan 1928.

tanımını yapmıştır. Kelimelerin yanında hangi dilden olduğu da parantez içerisinde verilmiştir.²⁴⁰

4.18. İmla Kaideleri

Hadi Maksudi'nin 1909 yılının 27 ve 29 Aralık tarihlerinde *Yıldız* gazetesinde yazdığı makalelerin kitaplaştırılmış halidir. *Yıldız* kütüphanesi tarafından *Tatar Türkisi* adıyla da 1910 yılında Kerimovlar Matbaası'nda basılmıştır. Gazetenin abonelerine kitapçık şeklinde hediye olarak dağıtılmıştır. Türk dili gramer kuralları anlatılmıştır.²⁴¹

4.19. Enbiyaü'n-Nebiye

Ayrıntılı kısas ve peygamberler tarihi kitabı olarak Kazan Türkçesi ile yazılmış, ilk baskısını 1901 yılında yapmıştır. Dünya ve âlem, peygamberler, tarihî kişilerin başlarından geçen acayip olaylar hakkında yazılmış tarih kitabıdır.²⁴²

4.20. Akaid-i Manzume

Büyük Türk ulemalarından Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi'nin²⁴³ *Ma'rifetname* adlı eserinden alınmıştır. Hadi Maksudi, bu manzumeyi öğrencilere din ve akaid (iman bilgisi) meselesini öğretmek için tercüme etmiştir. Arapça ve Farsça'dan dile giren kelimelerin altlarına anlamlarını da kitaba ekleyerek açık ve anlaşılır olmasını sağlamıştır. İlk baskının tarihi belirsiz olmakla birlikte 1905 yılında üçüncü baskısını yaptığı bilinmektedir.²⁴⁴

²⁴⁰ Ömer Sabircanov, "Ahmedhadi Maksudi'nin İcadı Mirası Sahifelerinden", *Kazan Utları*, Kazan 2002, s. 114-115.

²⁴¹ Ahmed Hadi Maksudi, *İmla Kaideleri*, Kazan 1910.

²⁴² Ahmed el-Hadi el-Maksudi, *Enbiyaü'n-Nebiye*, Kazan 1901.

²⁴³ Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780): Âlim, şair ve sufidir. Geleneksel astronomi yanında yeni astronomiyle tıp, anatomi, fizyoloji, aritmetik, geometri, Trigonometri, felsefe, psikoloji, ahlak gibi alanlarda oldukça geniş bir birikime sahiptir. Eserlerinin büyük bölümünü dönemine nispeten sade bir Türkçe ile yazmıştır. *Ma'rifetname* ve *Divan* en önemli eserleridir. Mustafa Çağrırcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", *DİA*, XXI, 2000, s. 305-311.

²⁴⁴ Ahmed Hadi Maksudi, *Akaid-i Manzume*, Kazan 1905.

4.21. Meşk-i Hat

Öğrencilere güzel yazı yazma becerisi kazandırmak ve kurallarına göre yazmayı öğretmek için oluşturulmuş güzel yazı kitabıdır. Hadi Maksudi, öğrencilerin kitabın üzerine kâğıt koymak suretiyle üstünden geçerek tekrar çalışmasını tavsiye etmiştir.²⁴⁵

4.22. Arabiyat

Dönemin matbuat ve edebiyatına giren Arapça sözlerin kullanımında önemli olan kurallar ve bu sözlerin anlamları belirtilmiştir. Yaklaşık 1000 adet Arapça ve bir miktar da Farsça kelimenin anlamları verilmiştir. Bu kelimelerin Tatar dilinde kullanılırken uyulması gereken kurallar da kitapta mevcuttur. 1915 yılında Ümit Matbaası'nda bastırılmıştır.²⁴⁶

4.23. Mizanü'l-Efkâr

Avrupa darülfünunlarının felsefe bölümünde öğretilmekte olan mantık ilmi kuralları hakkında yazmış olduğu 208 sayfalık bir kitaptır. İdil-Ural medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş, 1902 yılında ilk baskısını yapmıştır. İsmail Gaspıralı'nın gazetesi *Tercüman*'ın 20. yılı şerefine ise 1903'te tekrar bastırılmıştır.²⁴⁷

4.24. Takvim-i Divari

1898 yılında birinci sınıflar için oluşturulmuş Tatarca duvar takvimidir.²⁴⁸ Basım yeri ve baskısı hakkında bilgi bulunmamaktadır.

²⁴⁵ *İbadet-i İslamiye* kitabının arkasındaki eserler kısmında verilmiştir. Basılı kitabı mevcut değildir.

²⁴⁶ Ahmed Hadi Maksudi, *Arabiyat*, Kazan 1915.

²⁴⁷ Ahmed el-Hadi el-Maksudi, *Mizanü'l-Efkâr*, Kazan 1902.

²⁴⁸ Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi, *F. 128, O. 1, D.14.*

4.25. Mûteharrik Elifba

Mektep öğrencileri için karton kâğıda, büyük harflerle hazırlanmış alfabe kitabıdır. Bu harfler ile çeşitli sözler yaza yaza, öğrencilerin okuma, kitabet ve imla yeteneklerinin artması amaçlanmıştır.²⁴⁹

4.26. Tercüman Rusî

Öğrencilere Rusça konuşmayı kademeli ve uygulamalı göstermek ve Rusça kitapları okumayı öğretmek için karşılıklı konuşma şeklinde hazırlanmış kitabıdır. Basım yeri ve yılı hakkında bilgi yoktur.

4.27. Ahkâm-ı Şeriyye

İlkokul dördüncü sınıf öğrencileri için hazırlanmıştır. İslam'ın kuralları, farz, vacib, sünnet, haram vs. gibi kavramlar kısaca açıklanmıştır. Kitabın *Yıldız*'daki ilanında “*ilmi azlığı veya vakit darlığı gibi sebeplerden büyük kitaplardan öğrenemeyenler ve öğrenciler için faydalı bir kitap*” olduğunu yazar.²⁵⁰ Kitabın baskı yeri ve yılı hakkında bilgi olmamakla birlikte birkaç cüzden oluştuğu bilinmektedir. İçindeki cüzlerden sadece iki tanesine ulaşılmıştır. İçinde “*Ahkâm-ı Şer’iyye mecmuasının altıncı cüzidir*” ibaresi yer alan *Hilâl* cüzü, dini bayramlar, tarihi günler ve takvimler konusunda yazılmıştır. 30 Mart 1905’te Petrograd Sansür İdaresi tarafından basımına müsaade edilmiş, Haritonova Matbaası’nda basılmıştır.²⁵¹ Sekizinci cüz olan *Şeriat* cüzü ise ilkokul dördüncü sınıf öğrencileri için yazılmış, İslam dininde farz, vacip, helal-haram veya mekruh olan amillerin her biri hakkında bilgi verilmiştir. 1905’te Haritonova Matbaası’nda basılmıştır.²⁵²

²⁴⁹ *İbadet-i İslamiye* kitabının arkasındaki eserler kısmında açıklama olarak verilmiştir. Kendi baskısında tarih ve bilgi yoktur.

²⁵⁰ “Ahkâm-ı Şeriyye Mecmuası”, *Yıldız*, Nr. 1242, 15 Ağustos 1914, s.4.

²⁵¹ Ahmed Hadi Maksudi, *Hilâl*, Kazan 1905.

²⁵² Ahmed Hadi Maksudi, *Şeriat*, Kazan 1905.

4.28. Devlet Duması'nın Hem Anın İçin Çilenler Saylavının Nizamnamesi

1906 yılında toplanan I. Devlet Duması'nın yetkileri, çalışma usulleri ve milletvekillerinin yetkileri belirtilmiştir. 1906'da Haritonova Matbaası'nda basılmıştır.²⁵³

²⁵³ Alper Alp, *Kazan Tatarları'nın Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916)*, s.95.

SONUÇ

Ahmed Hadi Maksudi'nin yaşadığı dönem (1868-1941) Rusya'daki Türkler için zorlu ve mücadelecı bir dönemdi. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı neticesinde Rusların yenilmesi ile oluşan ekonomik kriz, 1905 İhtilali, Ekim ve Şubat Devrimleri, Sovyet İktidarı ve I. Dünya Savaşı gibi dünya tarihini etkileyen büyük olaylar şüphesiz en çok Rusya bölgesinde yaşayan Türkleri etkiledi. Bu önemli süreçlerde Rusya Türkleri de kendi milli hareketlerinin temellerini atmak, milli bir bilinç oluşturmak ve siyasi bir varlık göstermek için teşkilatlanmak üzere harekete geçtiler.

Hadi Maksudi, bu kapsamda XX. yüzyıl başında Kazan Türkleri arasında ilk faaliyete geçenlerden biri olmuş ve yaşamını da milletine hizmet etmek yolunda harcamıştır. İsmail Gaspıralı'dan etkilendiği fikri dünyası ve faaliyetleri ile milletin gelişimine, özellikle eğitim alanında ilerlemesine öncülük etmiştir.

Hadi Maksudi, bir süre öğretmenlik yapması, hazırladığı ders kitapları, alfabe çalışmaları ile eğitim alanında adından övgüyle söz ettirmiştir. Öğretmen olarak tercih edilen ve kendisine başvurulmuş bir isim olmuştur. Zincirli Medrese'de eğitim aldıktan sonra İsmail Gaspıralı tarafından kalması istenmiş, bir süre burada öğretmenlik yapmıştır. Kazan'a döndükten sonra da müderris Abdullah Apanay kendi yurdunda öğretmenlik yapmasını Hadi Maksudi'den istemiştir. Tercih edilen bir isim olmasının yanında kendisi de Kazan'da daha yeni usul doğrultusunda mektepler açılmamışken birkaç öğrenciyi etrafına toplayarak özel dersler vermeye başlayarak usul-i cedit hareketinin Kazan Türkleri arasındaki öncülerinden olmuştur.

İsmail Gaspıralı ile özdeşleşen usul-i cedit hareketinin temelinde; kolayca okuma-yazma öğretmek, ana dilde eğitim vermek, Rusça eğitimi vermek, anlaşılır bir dil ile dini bilgileri vermek vardı. Hadi Maksudi pratik ve tatbikatçı bir zat olarak bu ihtiyaçların hepsini kapsayan eserler kaleme almış, yazdığı ders kitapları ile usul-i cedit hareketinin Rusya Müslümanları arasında yayılmasına katkı sağlamıştır.

XIX. yüzyılın sonlarında İdil-Ural bölgesindeki halkın en çok ihtiyaç duyduğu şeylerden biri de ders kitapları olmuştur. Bu bölgeye ders kitapları genellikle İstanbul ve Kırım'dan gelmekteydi. Bu yol, hem masraflı hem de Kazan Türklerinin lehçelerinden az da olsa farklılıklar arz ediyordu. Ayrıca İstanbul'da basılan eserlerden

Ruslar rahatsız olmaktaydı. Hadi Maksudi, bu eksikliği gidermek için yeni metot doğrultusunda dilbilgisi, din ve felsefe konularında eserler kaleme almıştır.

Hadi Maksudi'nin özellikle dil ve din alanında kaleme aldığı eserler onun güçlü ilmi kişiliğini göstermektedir. Rusça, Fransızca, Tatarca ve Arapça yazdığı eserleri ile öğrencilerin en kolay şekilde dil öğrenmesini amaçlamıştır. Dil öğretmenin yanı sıra dini alanda birçok eser kaleme alması, müftü olmak istemesi, Sibiryâ Müslümanları tarafından kadı adayı olarak gösterilmesi onun din alanında da otorite kabul edildiğinin göstergesidir.

Yazdığı eserler sadece Kazan şehri ile sınırlı kalmamış, Ufa, Kirman, Samarra ve Kaşgar gibi bölgelerde de ders kitabı olarak okullara girmeyi başarmıştır. Bir dönem *Yıldız* gazetesinde beraber çalıştıkları Abdullah Battal Taymas, Hadi Maksudi'nin kitapları için şunları dile getirmiştir:

Usul-i ceditçi olan Hadi Efendi asıl yazarlık hünerini mektep kitapları yazmak alanında göstermişti. *Muallim-i Evvel* ve *Muallim-i Sani* gibi alfabe kitaplarından başlayarak, çeşitli ilmi haller, ibadete ve muamelatı diniyeye ait derslikler, Türk dili sarfına ve nahvine dair eserler Arapçayı, Rusçayı ve hatta Fransızçayı kolay öğrenmeye yardım edecek olan türlü türlü kitaplar hep onun kaleminden çıkmıştır. Kendisi nazariyatçı ve fikriyatçı olmaktan ziyade metotcu ve tatbikatçı olduğundan yeni Türk mekteplerine ders kitapları yetiştirmeye çalışır; bu alandaki ihtiyaç ve istekleri dikkatle takip eder; piyasada sürümü olmayan şeyleri yazmaz ve boş yere kalem oynatmazdı.²⁵⁴

Hadi Maksudi ders kitapları yazımındaki başarısı yanında 1906-1918 yılları arasında İdil-Ural Türkleri arasında en uzun ömürlü gazetelerden biri olan *Yıldız*'ı neşretmeyi başarmıştır. Gençlik dönemlerinden beri gazete okumaya meraklı olan Hadi Maksudi, kendisi de bir gazete çıkarmak istemiş, birçok defa izin almak için başvurmuş fakat üst üste ret cevapları almıştır. 1906 yılında gazeteyi neşretmek için izin aldığı anda ise varlığını devam ettirebilmek için çabalamıştır.

Yıldız, Hadi Maksudi'nin gazetesinde sık sık vurguladığı gibi orta yoldan giden ve milli bir gazete olmuştur. Dönemin siyasi, edebi, içtimai hayatını yansıtan makaleler, Alimcan İbrahimov, Sadri Maksudi, Abdullah Tukay ve Zeki Velidi Togan gibi zengin yazar kadrosu tarafından kaleme alınmıştır. *Yıldız*'da Osmanlı Devleti ile ilgili haberler de çokça yapılmış, hatta bu yüzden Hadi Maksudi, Türkiye taraftarlığı ile

²⁵⁴ Abdullah Battal Taymas, *Rus İhtilalinden Hatıralar*, İstanbul 1968, s. 15.

suçlanmıştır. Fakat bu dönemde Rus hâkimiyeti altında yaşayan Türkler arasında bağımsız ve daha güçlü olarak görülen Osmanlı Devleti'ne olan ilgi dönemin diğer matbuat organlarında da mevcuttu. Hadi Maksudi'nin özel bir ilgisinin olmasını ise gençlik yıllarından beri İstanbul'dan gelen gazeteleri takip etmesi ve bir dönem İstanbul'da bulunmuş olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Hadi Maksudi'nin kardeşi Sadri Maksudi gibi aktif bir siyasi hayatının olmaması onu kardeşinin gölgesinde bıraktığı söylenebilir. Fakat Hadi Maksudi zaten siyasetçiden çok fıkriyatçı ve eğitimcidir. Kardeşi Sadri Maksudi'nin yetişmesinde büyük katkısı vardır. Onun eğitiminde ve Sorbonne'a gönderilmesinde maddi ve manevi destek göstermiştir.

Hayatının son dönemlerine kadar ilimle uğraşan Hadi Maksudi için Sovyetler dönemindeki baskılar neticesinde gazetesinin kapanması, Kazan Pedagoji Enstitüsü'nde ders vermekten emekli edilmesi, ders kitaplarının toplatılması ve nihayetinde karşıdevrimcilik ve casusluk gibi suçlardan tutuklanması onu fiziksel ve ruhsal olarak tahribata uğratmıştır. Üç yıl Vyatka (Kirov) şehrine sürgün edilmiş, yapılan sorgulamalarda psikolojisi bozulmuştur. Fakat o sürgünden önce de sonra da vatanından ayrılmayı düşünmemiş, başka bir ülkeye iltica etmemiştir.

1941 yılında ölümünden sonra ise Kazan'da kendisi hakkında bir haber çıkmamıştır. İstanbul'da Abdullah Battal Taymas, *Yeni Sabah* gazetesinde onun ölümü ile ilgili bir haber yazmıştır. Hadi Maksudi, 1995 yılında Rusya Federasyonun 18.10.1991 yılı "Siyasi Repressya Kurbanlarının Rehabiliteleri" hakkındaki yasa ile aklanarak itibarı iade edilmiştir.

Sonuç olarak, biz bu çalışmamızda İdil-Ural bölgesi gibi çok çalışılan bir alanda unutulmuş bir aydının hayatını, eserlerini ve fikirlerini tanıtmaya çalıştık. Sovyetler döneminde unutturulmaya çalışılan, itibarsızlaştırılan veya sürülen birçok aydın içerisinde Hadi Maksudi gibi milletin gelişimi için çalışan bir ilim adamını ve faaliyetlerini hatırlatmak istedik.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi,
F.128, Op.1, D.1.

Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi,
F.128, Op.1, D.2.

Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi,
F. 128, O.1, D.4.

Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi,
F. 128, O.1, D. 14.

Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi,
F.128, Op.3, D.1.

Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi,
F. 128, O.3, D.17.

TBMM Açık Erişim Koleksiyonu, Yusuf Akçura, *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üsera-i Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet, 1335.

KİTAPLAR

Ahmethadi Maksudi (1868-1941), haz. Z. E. Camalieva, Kazan 1997.

Ahmed el-Hadi el-Maksudi, *Dürus-ı Şifahiye*, Kazan 1899.

_____, *el-Kavanin el-Nahviye*, Kazan 1911.

_____, *Enbiyâü'l Nebiye*, Kazan 1901.

_____, *Mizanü'l-Efkâr*, Kazan 1902.

Alp, Alper, *Kazan Tatarları'nın Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

Atlası, Hadi, *Kazan Hanlığının Çöküşü ve Süyün Bike*, çev. Hakan Çoşkunarslan, Konya 2004.

Ayda, Adile, *Sadri Maksudi Arsal*, Ankara 1991.

Baykara, Tuncer, *Zeki Velidi Togan*, Ankara 1989.

Devlet, Nadir, *1917 Ekim İhtilali ve Türk Tatar Millet Meclisi*, İstanbul 1998.

_____, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 2014.

Figes, Orlando, *Karanlıkta Fısıldaşanlar*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2011.

Gaffarova, Feride Y., *Ahmet Hadi Maksudi*, Kazan 2002.

_____, *Tatar Mohacirleri (Tatar Fiker İyalerinin XX. Gasırda Türkiyedeki İctimai-Siyasi İşçenlekleri)*, Kazan 2004.

_____, *'Yoldız' Kabızgan Maksud*, Kazan 2006.

Gaynullin, M. H, *Tatar Edebiyatı (XIX Yoz)*, Kazan 1957.

Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Ankara 1986.

Gökçe, Hülya, *İdil-Ural Sahasında Ceditçilik Dönemi Türk-Tatar Gramerciliği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

Habibbeyli, İsa, *XX. Yüzyılın Başında Yaşayan Azerbaycan Yazarlarının Biyografileri*, akt. Recep Toparlı, Erzurum 1992.

İbrahimov, Fatih, *Bilim Elifbadan Başlana*, Kazan 1994.

İsmail Gaspıralı, *Dil Edebiyat ve Seyahat Yazıları*, haz. Yavuz Akpınar, İstanbul 2016.

Kanlıdere, Ahmet, *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, İstanbul 2005.

Kırimer, Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul 1934.

Kırımlı, Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara 1996.

Kolbaşı, Ahmet, *Araftakilerin Umudu: Usul-i Cedit*, Ankara 2018.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk- Rus İlişkileri (1789-1919)*, Ankara 2011.

Maksudi, Ahmed Hadi, *Akaid*, Kazan 1908.

_____, *Akaid-i Manzume*, Kazan 1905.

_____, *Arabiyat*, Kazan 1915.

_____, *Cemaat*, Kazan 1909.

_____, *Dünya Malumatı*, Kazan 1908.

_____, *Fenni Kamus*, Kazan 1928.

_____, *Hilâl*, Kazan 1905.

_____, *İmla Kaideleri*, Kazan 1910.

_____, *İstiftah*, Kazan 1906.

_____, *İstikmal*, Kazan 1909.

_____, *Kıraat-i Kur'an*, Kazan 1904.

_____, *Miras ve Mukaseme*, Kazan 1905.

_____, *Muallim-i Sani*, Kazan 1917.

_____, *Namaz*, Kazan 1909.

_____, *Rusistan*, Kazan 1911.

_____, *Ruze, Zekat ve Hac*, Kazan 1913.

_____, *Şeriat*, Kazan 1905.

_____, *Taharet*, Kazan 1915.

_____, *Türk-i Nahvi*, Kazan 1910.

_____, *Türk-i Sarfi*, Kazan 1910.

Maksudoviç, A.H, *Frangistan*, Kazan 1913.

_____, *Tataristan*, Kazan t.y.

Maraş, İbrahim, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul 2002.

Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla), Haz. Tahir Çağatay-Ali Akış-Saadet Çağatay- Hasan Agay, Ankara 1979.

Musa Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, haz. Musa Bilgiz, Ankara 2001.

Özkan, Fatma, *Abdullah Tukay'ın Şiirleri*, Ankara 1994.

Remiyef, İsmail, *Vakitli Tatar Matbuatı Albümü*, Kazan 1926.

Sami, Şemseddin, *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul 1978.

Sariahmetoğlu, Nesrin, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Ankara 2006.

Sariahmetoğlu, Nesrin, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, İstanbul 2012.

Tatar Edebiyatı Tarihi, III, Kazan 1986.

Tatar Edipleri Megarîfetçileri (20.yoz başı), Kazan 2005.

Taymas, A. Battal, *Kazan Türkleri*, Ankara 1966.

_____, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Alimcan Barudi*, İstanbul 1958.

_____, *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudiler*, İstanbul 1959.

_____, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu*, İstanbul 1958.

_____, *Rus İhtilalinden Hatıralar*, İstanbul 1968.

Temir, Ahmet, *Yusuf Akçura*, Ankara 1987.

Türkoğlu, İsmail, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul 2000.

_____, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Ankara 1997.

Türkyılmaz, Selçuk, *İsmail Gaspralı ve Rusya Türklerinde Milli Uyanış (Usul-i Cedit Eğitimi)*, İstanbul 2018.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 2013.

Yeşilot, Okan, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev: Azerbaycan İçin Birçok İlki Gerçekleştirmiş Efsanevi Petrol Kralının Hazin Sonu: Şöhreti, Serveti ve Hayırseverliği*, İstanbul 2004.

Zebirov, Gabdülhak, *Maksud Baba Hem Maksudiler*, Kazan 2000.

Zenkovsky, Serge A., *Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kandemir, İstanbul 1971.

MAKALELER

“3. May’da Duma’da Yal İtöv Meselesi Müzakere Kılınan Vakıta İsa Mirza Yenikeyev Tarafından İrad İtilgen Nutuknun Tercümesi”, *Yıldız*, Nr.545, 30 Mayıs 1910, s.2-3.

“15. Ginvar Şehr-i Kazan”, *Yıldız*, Nr.1, 15 Ocak 1906, s.1.

“Abdullah Tukayef”, *Yıldız*, Nr.965, 4 Nisan 1913, s.2.

“Ahkâm-ı Şeriyeye Mecmuası”, *Yıldız*, Nr. 1242, 15 Ağustos 1914, s.4.

Ahmediyev, Şehid, “Yulduz”, *Yıldız*, Nr.1000, 25 Haziran 1913, s.2.

Ahmerov, Aynüddin, “Bulgar Kabristanları”, *Yıldız*, Nr.14, 5 Nisan 1906, s.6-7.

Ahmerov, Aynüddin, “Gazetenin Tugan Ciri“, *Yıldız*, Nr. 2, 21 Ocak 1906, s.2-3.

Ahmerov, Aynüddin, “Millet Tarihinden”, *Yıldız*, Nr. 214, 13 Ocak 1908; *Yıldız*, Nr.241, 24 Mart 1908 arası.

Ahmerov, Aynüddin, “Töp Kazan Halkı”, *Yıldız*, Nr.9, 4 Mart 1906, s.4.

Ahmerov, Aynüddin, “Töp Kazan Halkı”, *Yıldız*, Nr.11, 11 Mart 1906, s.7.

“Akgül Destesi Yaki Edebiyat-ı Cedide Hademeleri Ahmed El-Hadi Maksudof”, *Tercüman*, Nr. 26, 15 Mart 1906, s.1-2.

Akpınar, Yavuz, “İsmail Gaspralı’nın ‘Akgül Destesi’ Adlı Biyografik Eseri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Nr. 29, 2010, s.7-34.

Akpınar, Yavuz, “Taymas, Abdullah Battal”, *DİA*, XL, 2011, s.194-195.

Akyol, Taha, “Cedidcilik”, *DİA*, VII, 1993, s.211-213.

Arat, Reşit Rahmeti, “Matbuat”, *İA*, VII, s.380-393.

“Ayaz İshaki”, *Yıldız*, Nr. 52, 5 Kasım 1906, 52, s.4.

Aydın, Mahir, “Hüseyin Hilmi Paşa”, *DİA*, XVIII, 1998, s.550-551.

Battal, Abdullah, “1000. Numir Yulduz”, *Yıldız*, Nr.1000, 25 Haziran 1913, s.2.

Birinci, Ali, “Abdullah Battal Taymas: Kazanlı Bir Âlimin Hikâyesi”, *JTS*, XXX/1 (2005), s.171-195.

Bigiyef, Musa, “Mekteb Medreseler”, *Ülfet*, Nr.26, 8 Haziran 1906, s. 5-8.

- Çağrııcı, Mustafa, “İbrâhim Hakkı Erzurûmî”, *DİA*, XXI, 2000, s. 305-311.
- Devlet, Nadir, “XX. Yüzyılda Tatarlarda Milli Kimlik Sorunu”, *Belleten*, LX, sayı 227, Ankara 1996, s.191-202.
- Di-di, “Talim ve Terbiye”, *Yıldız*, Nr.6, 15 Şubat 1906, s.2-3.
- Erdim, Enes- Kaya İrfan, “Eğitimde BirYenilik Arayışı Bağlamında “Ceditçilik” Hareketinin Arap Dil Öğretimine Yansımaları Ahmed Hadi Maksudi Örneği”, *Turkish Studies*, XIII/17, 2018, s.109-121.
- Erdoğan, Ali “Seydişehir”, *DİA*, XXXVII, 2009, s.25-27.
- “Farsi İbadet-i İslamiye”, *Yıldız*, Nr. 1254, 13 Ağustos 1914, s.1.
- “Fenn-i Terbiye”, *Yıldız*, Nr.1, 15 Ocak 1906, s.2-3.
- “Funün-ı Cedide”, *Yıldız*, Nr.324, 2 Kasım 1908, s.1.
- Galiullina, Dilyara M, “H. Maksudi's First-Reader ‘Məgallim əvvəl’ ‘The Former Teacher’ (The End of the XIX – The Beginning of the XX. Century)”, *Journal of Sustainable Development*, Vol. 8, No. 7, 2015, s.228-233.
- “Gogol”, *Yıldız*, Nr. 377, 19 Mart 1909, s.1-2.
- Gökçek, Fazıl, “Tatar Edibi Fatih Kerimi ve İstanbul Mektupları Adlı Eseri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.5, Bahar 1998, s.77-86.
- Göçmen, Muammer, “Şûra”, *DİA*, XXXIX, 2010, s.235-236.
- Hayrutdinov, R.G, *Tatarskaya Ansiklopediya*, Kazan 2002, s. 238.
- “Hususi Muhabir”, *Yıldız*, Nr. 909, s.4.
- İbrahimov, Alimcan, “Minde Birinci Kiçeye Karşı”, *Yıldız*, Nr.1000, 25 Haziran 1913, s.1-2.
- İbrahimova, Fatıma, “İsemi Halkımız Künelende”, *Megarif*, Nr. 9, Eylül 1998, Kazan, s.57-58.
- İdare, “1000.nci San”, *Yıldız*, Nr. 1000, 25 Haziran 1913, s.1.
- “İdarelerden”, *Yıldız*, Nr.38, 16 Eylül 1906, s.1.
- Kalimullina, F.G, “Ahmediyev”, *Tatarskaya Ansiklopediya*, Kazan 2002, s.236.
- Kanlıdere, Ahmet, “Mercani”, *DİA*, XXIX, 2004, s.169-172.
- “Kars Vilayeti Müslümanları”, *Yıldız*, Nr. 1359, 30 Ocak 1915, s.2.

“Kars Vilayeti Müslümanlarına Yardım Meselesi”, *Yıldız*, Nr. 1360, 1 Şubat 1915, s.1.

“Kazan Vilayetindeki Aç ve Muhtaç Müselmanlarga Yardım Komitesi tarafından Resmi İlan”, *Yıldız*, Nr.62, 10 Aralık 1906, s.4.

Kemal, Ali Asger, “Yanga Eserler”, *Yıldız*, Nr. 406, 2 Temmuz 1909, s.2.

Kemal, Ali Asger “Yanga Eserler”, *Yıldız*, Nr. 514, 14 Mart 1910, s.2.

Kırımlı, Hakan, “Gaspıralı, İsmail Bey”, *DİA*, XIII, 1996, s.392-395.

“Kitaphaneler”, *Yıldız*, Nr. 11, 18 Mart 1906, s.1-2.

Kurat, Akdes Nimet, “Kazan Türkleri’nin ‘Medeni Uyanış’ Devri”, *A.Ü.D.T.C.F.D.*, XXIV, sayı 3-4, Temmuz-Aralık 1996, s. 94-195.

“Mahmud Esad Efendi’nin Giluvi Münasebeti İle”, *Yıldız*, Nr.1017, 4 Ağustos 1913, s.1.

Maksudi, Hadi, “Alimcan Hazret Barudi”, *Yıldız*, Nr. 1768, 9 Mart 1917, s.2.

_____, “Avıl Halkı ve İşçiler”, *Yıldız*, Nr. 1841, 12 Ekim 1917, s.1.

_____, “Bay hem Yarlı Diller”, *Şura*, Nr.7, 1 Nisan 1910, s.207.

_____, “Biz Tatar Tigül”, *Yıldız*, Nr.3, 29 Ocak 1906, s.1.

_____, “Damolla Alimcan el-Barudi”, *Yıldız*, Nr.81, 1 Şubat 1907, s.2.

_____, “Damolla Mercani Hazretleri”, *Yıldız*, Nr. 1346, 9 Ocak 1915, s.1.

_____, “Damolla Mercani Hazretleri”, *Mercani*, Kazan 1915, s. 427-435.

_____, “Darülmualimin Meselesi”, *Yıldız*, Nr. 1046, 13 Ekim 1913, s.2.

_____, “Dıvalvatsiya”, *Yıldız*, Nr. 1838, 2 Ekim 1917, s.-1-2.

_____, “Eski Hükümetin Siyasi Hataları”, *Yıldız*, Nr. 1777, 31 Mart 1917, s.1.

_____, “Halk Hürriyeti Partiyası”, *Yıldız*, Nr. 1535, 22 Ekim 1915, s.1.

_____, “Hidmet Hakları”, *Yıldız*, Nr. 1840, 9 Ekim 1917, s.1.

_____, “İmla Kaideleri”, *Yıldız*, Nr. 484, 27 Kasım 1909, s.2.

_____, “İsmail Bey Gasprinski’nin Kıskaca Tercüme-i Hali”, *Yıldız*, Nr. 1268, 14 Eylül 1914, s.2-3.

- _____, “İsyizdin Kazan’da Buluvı Makul”, *Yıldız*, Nr. 1776, 29 Mart 1917, s.1.
- _____, “İşkolalar Açma”, *Yıldız*, Nr. 1132, 25 Şubat 1914, s.1.
- _____, “İttihad Ehl-i İslam (Panislamizm)”, *Yıldız*, Nr.20, 13 Mayıs 1906, s.1-2.
- _____, “Kitaphane-i İslamiye”, *Kazan Muhbiri*, Nr.3, 10 Kasım 1905, s.5.
- _____, “Kitaphane-i İslamiye”, *Yıldız*, Nr. 52, 5 Kasım 1906, s.4.
- _____, “Kur’an Tercümesi Hakkında”, *Yıldız*, Nr.838, 29 Mayıs 1912, s.1.
- _____, “Lugat ve Istılahat”, *Yıldız*, Nr.463, 29 Ekim 1909, s.1.
- _____, “Mahalle Mektepleri”, *Yıldız*, Nr.892, 11 Ekim 1912, s.1.
- _____, “Medeni Muhtariyetimiz”, *Yıldız*, Nr. 1817, 24 Temmuz 1917, s.1.
- _____, “Medreseler”, *Yıldız*, Nr.7, 22 Şubat 1906, s.2.
- _____, “Medreselere Açık Mektup”, *Yıldız*, Nr.12, 25 Mart 1906, s.1.
- _____, “Mektepler Meselesi”, *Yıldız*, Nr. 1047, 15 Ekim 1913, s.2
- _____, “Merhum İsmail Bey Gasprinski”, *Yıldız*, Nr.1509, 11 Eylül 1915, s.1-2.
- _____, “Musa Efendi Bigiyef ve Anın Meseleleri”, *Yıldız*, Nr. 1340, 1 Ocak 1915, s.2.
- _____, “Müftilik Meselesi”, *Yıldız*, Nr. 1436, 21 Mayıs 1915, s.1.
- _____, “Tercüman Devam Edecek”, *Yıldız*, Nr. 1274, 23 Eylül 1914, s.2.
- _____, “Tercüman’ın 25 Yıllık Yüblesi”, *Yıldız*, Nr. 240, 21 Mart 1908, s.2.
- _____, “Til Hakkında”, *Yıldız*, Nr.464, 1 Kasım 1909, s.1.
- _____, “Yangacı hem Eskiciler”, *Yıldız*, Nr. 1514, 18 Eylül 1915, s.2.
- _____, “Yer Meselesi”, *Yıldız*, Nr. 1807, 23 Haziran 1917, s.1.
- _____, “Yer Hakkında Türölü Partiyanın Fikirleri”, *Yıldız*, Nr. 1796, 22 May 1917, s.1.
- _____, “Yersiz Aftonomiya”, *Yıldız*, Nr. 1813, 14 Temmuz 1917, s.2.
- _____, “Yulduz’un Tarihi”, *Yıldız*, Nr. 1591, 15 Ocak 1916, s.
- Maksudi, Sadri, “Yal İtüv Meselesi”, *Yıldız*, Nr.532, 27 Nisan 1910, s.1-2.

- Maraş, İbrahim-Türkoğlu, İsmail, “Kayyum Nasırı”, *DİA*, XXV, 2002, s.109-110.
- Maraş, İbrahim-Türkoğlu, İsmail, “Kemali, Ziyâeddin”, *DİA*, XXV, Ankara 2002, s.233-234.
- “Merhum Ahmed Midhat Efendi”, *Yıldız*, Nr. 921, 23 Aralık 1912, s.1-2.
- “Meslek”, *Yıldız*, Nr.1, 15 Ocak 1906, s 1-2.
- Mostafin Rafail-Davutov, Reis, “Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları”, akt. Mustafa Öner, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3, Nisan 1997, s.135-168.
- “Mülâhaza ve Haber”, *Tercüman*, Nr. 33, 25 Ağustos 1896, s.131.
- “Müslüman Komitesi”, *Yıldız*, Nr. 1246, 14 Ağustos 1914, s.1.
- “Müslüman Komitesi”, *Yıldız*, Nr. 1247, 15 Ağustos 1914, s.1.
- Osmanov, Mirkasım, “Türk Tatar Maarifçilik Tarihinde İsmail Bey Gaspıralı: Bir Fikrin Yükselişi ve Düşüşü”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ankara 2004, s.457-482.
- Poroy, Reha, “Ord. Prof. Sadri Maksudi Aarsal”, *Türk Kültürü*, sayı 53, V, Mart 1967, s.299-300.
- Rahimova, S, “я ближе всех был связан с и. Гаспринским”, *Gasırlar Avazı- Ekho Vekov*, Mayıs 1995, s.177-195.
- Sabircanov, Ömer, “Ahmedhadi Maksudi’nin İcadı Mirası Sahifelerinden”, *Kazan Utları*, 2002, s. 114-115.
- “Sadri Maksudi’nin Duma’da 1. May’da Yal İtöv Kününün Müslümanlar için Cuma Kün Buluvını Tilep Süylegen Nutku”, *Yıldız*, Nr. 537, 9 Mayıs 1910, s.1-3.
- Sadri, “Muhterem Biraderim”, *Yıldız*, Nr. 1591, 15 Ocak 1916, s.2.
- Seyfi, Fatih, “Yulduz On Yıl Yaşadı”, *Yıldız*, Nr. 1591, 15 Ocak 1916, s.3.
- Taymas, Abdullah Battal, “Türk Dünyasında Usulücedid Hareketi”, *Türk Kültürü*, II/XVIII, Nisan 1964, s.119-125.
- Taymas, Abdullah Battal, “Türkiyat Tetkikleri”, *Yeni Sabah*, 17 İkinci teşrin 1941, s.3.
- Temir, Ahmet, “Kazanlı Tarihçi Hadi Atlasi ve Sibir Tarihi Adlı Eseri Üzerine”, *Sibirya Araştırmaları*, İstanbul 1997, s.337-350.
- Türkmen, Fikret, “Abdullah Tukay’ın (1886-1913) Yetiştği Çevre ve Halk Kültürü”, *Milli Folklor*, 2012, Yıl 24, Sayı 93, s.35-41.

Türkoğlu, İsmail, “Hüseyn Hilmi Pasha And Sir Mahmud Esad’s Volga-Ural Travels”, *Tatarica: History and Society*, Kazan 2014, s.140-151.

_____, “İbrahimov, Alimcan”, *DİA*, XXI, 2000, s.362-363.

_____, “İdil-Ural Bölgesindeki Yenileşme Hareketlerine Tatar Zenginlerinin Katkısı (1880-1905)”, *Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Uygarlığı Dünyü, Bugünü, Yarını*, Bişkek 2003, s. 283-285.

_____, “Kemal, Aliasker” , *DİA*, XXV, 2002, s.224-225.

_____, “Müslüman Kongreleri”, *DİA*, XXXII, 2006, s.92-98.

_____, “Tuhfetullin, Kamil Mutii”, *DİA*, XXXXI, 2012, s.354-356.

Velidi, Zeki, “Til Hem Edebiyatımıza Aid Yanga Hezmetler”, *Yıldız*, Nr. 973, 23 Nisan 1913, s.3; *Yıldız*, Nr. 974, 28 Nisan 1913, s.2-3.

_____, “Şarka Aid Yanga Eserler”, *Yıldız*, Nr. 1295, 28 Ekim 1914, s 3.

“Yeni Kitap”, *Tercüman*, Nr. 49, 15 Aralık 1896, s.3.

“Yeni Kitaplar”, *Tercüman*, Nr. 17, 3 Mayıs 1903, s.65.

Yeşinci, “Tatarca Tiyatro”, *Yıldız*, Nr.238, 17 Mart 1908, s.3.

“Yıldız İmlası”, *Yıldız*, Nr.12, 25 Mart 1906, s.6.

Yüce, Nuri, “Ahmed Cevdet, İkdamcı”, *DİA*, II, 1989, s.55-56.

EKLER

Ek-1: Ahmed Hadi Maksudi

Kaynak: Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü
Arşivi, F. 128, O. 1, D. 4.

Ek-2: Ahmed Hadi Maksudi

Kaynak: Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü
Arşivi, *F. 128, O. 1, D. 4.*

Ek-3: Ahmed Hadi Maksudi

Kaynak: Feride Gaffarova, *Yoldız Kabızgan Maksud*, s.128.

Ek-4: Ahmed Hadi Maksudi eşi Zeynep Hanım ile (1896).

Kaynak: Feride Gaffarova, *Yoldız Kabızgan Maksud*, s.128.

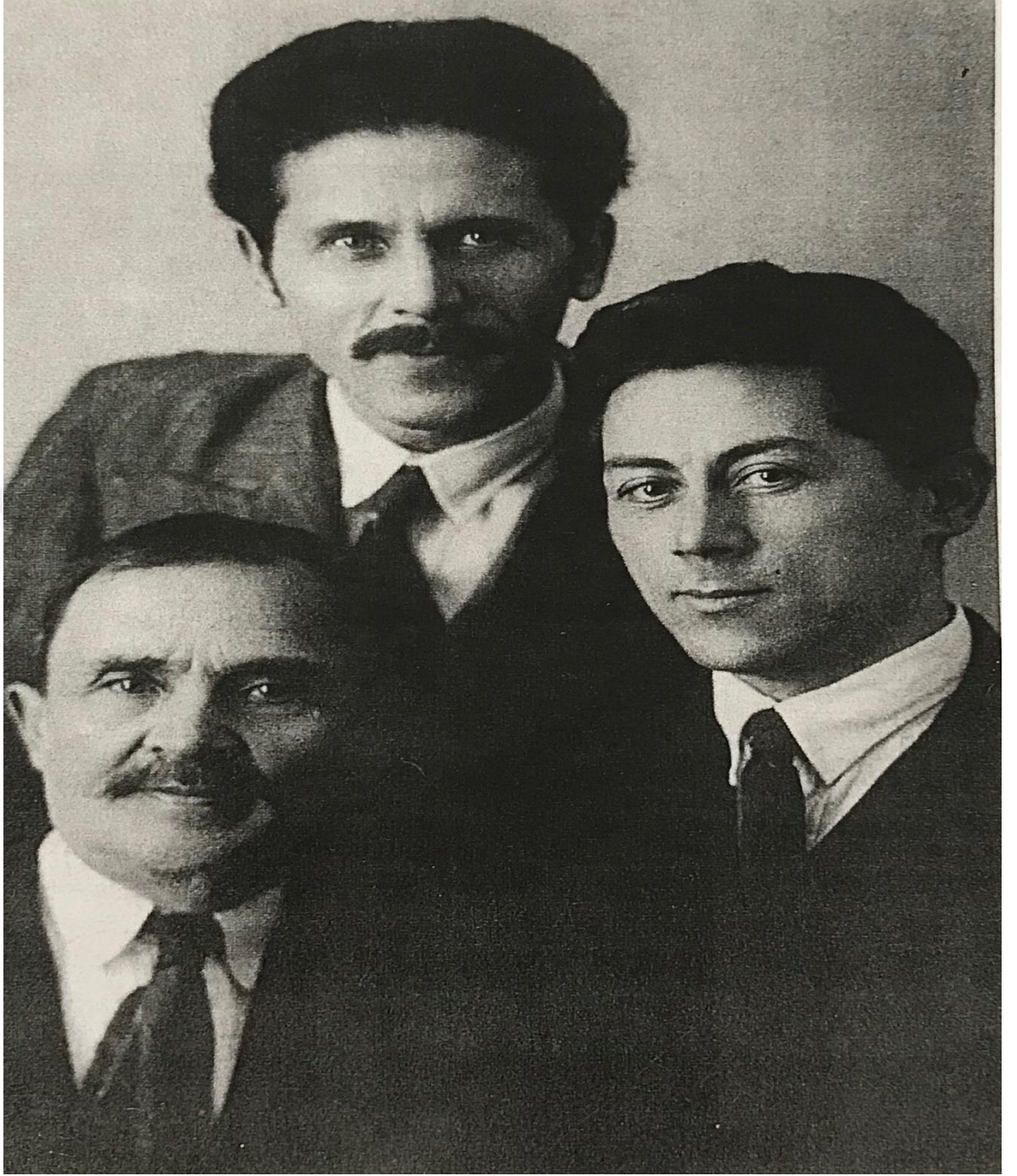
Ek-5: Ahmed Hadi Maksudi ailesi ile birlikte

Kaynak: Feride Gaffarova, *Yoldız Kabızgan Maksud*, s.128.

Ek-6: Ahmed Hadi Maksudi ailesi ile birlikte

Kaynak: Feride Gaffarova, *Yoldız Kabızgan Maksud*, s.128.

Ek-7: Ahmed Hadi Maksudi oğulları Haşim ve Harun ile (1930'lu yıllar)

Kaynak: Feride Gaffarova, *Yıldız Kabızgan Maksud*, s.128.

Ek-8: Ahmed Hadi Maksudi Kirov (Vyatka) şehrinde sürgünde (1934-1937 yıllar)

Kaynak: Feride Gaffarova, *Yıldız Kabızgan Maksud*, s.128.

Ek-9: Kazan Türklerinin ilk cemaat işlerine çalışanlardan bir grup

Oturanlar (sağ taraftan): Abdurrahman Ahmer, Ömer Halife Devletyar, Hadi Maksudi, Niyaz Muhammed Süleyman.

Ayaktakiler (sağ taraftan): Yusuf Akçura, Abdullah Bubi, Lütfi İshaki, Haris Feyzi.

Kaynak: Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, s.165.

Краткая биография А. П. Н. Максудова.

Самый старый педагог-философ ^{Татареспублики} А. П. Н. Максудов родился в 1868 году, ему теперь 66 лет. Он владеет 6 ю языками, работал на педагогическом поприще 44 года. Он учился в Казани в высшем восточном училище-интернате, среднее образование получил самообразованием, 1903-5 год. был вольным слушателем Казанского университета.

С 1890 года по 1903 г. был учителем татарской грамматики, с 1906 года по 1923 был заведующим Татарской библиотеки, с 1925 по 1930 г. был лектором арабского языка в Татар. пед. институте.

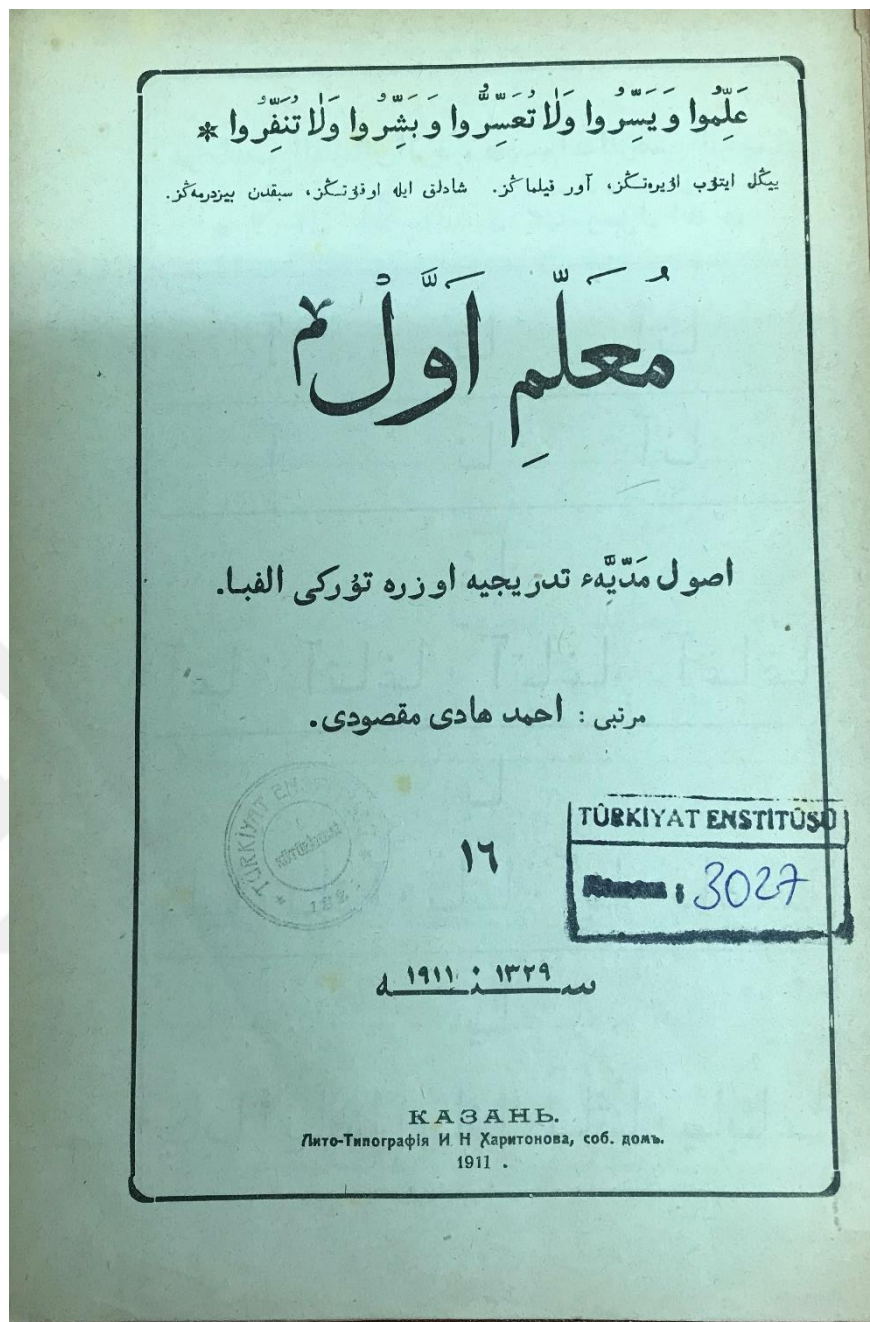
Он впервые составил первые новые учебники для татарских школ по новым методам: первую азбуку, первую грамматику и первые книги для чтения, изобрел для татарского языка 6 новых букв, составил правила орфографии, составил в 1898 году первый ситечный отрывочный календарь. В 1906 г. открыл первую библиотеку для татар. Он составил первый татарский энциклопедический словарь.

С 1906 года по 1918 год редактировал первую прогрессивную татарскую газету "Йолдуз", в которой во время выборов в законодательное собрание поддержал список большевиков, когда все буржуазные и татарские газеты поддержали национальный список №4. Этим он доказал свое сочувствие советской власти и за эту заслугу Академический центр Татареспублики представил его на персональную пенсию.

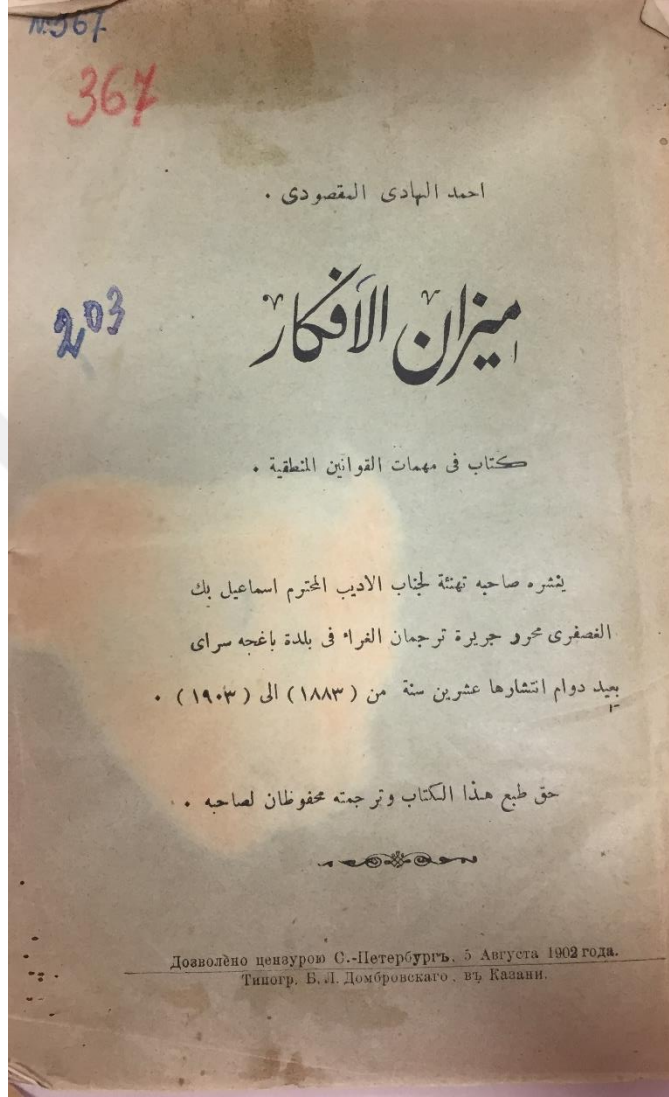
Ek-10 Ahmed Hadi Maksudi'nin kendi kaleminden hayat hikâyesi

Kaynak: Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü
Arşivi, F. 128, O. 1, D. 14.

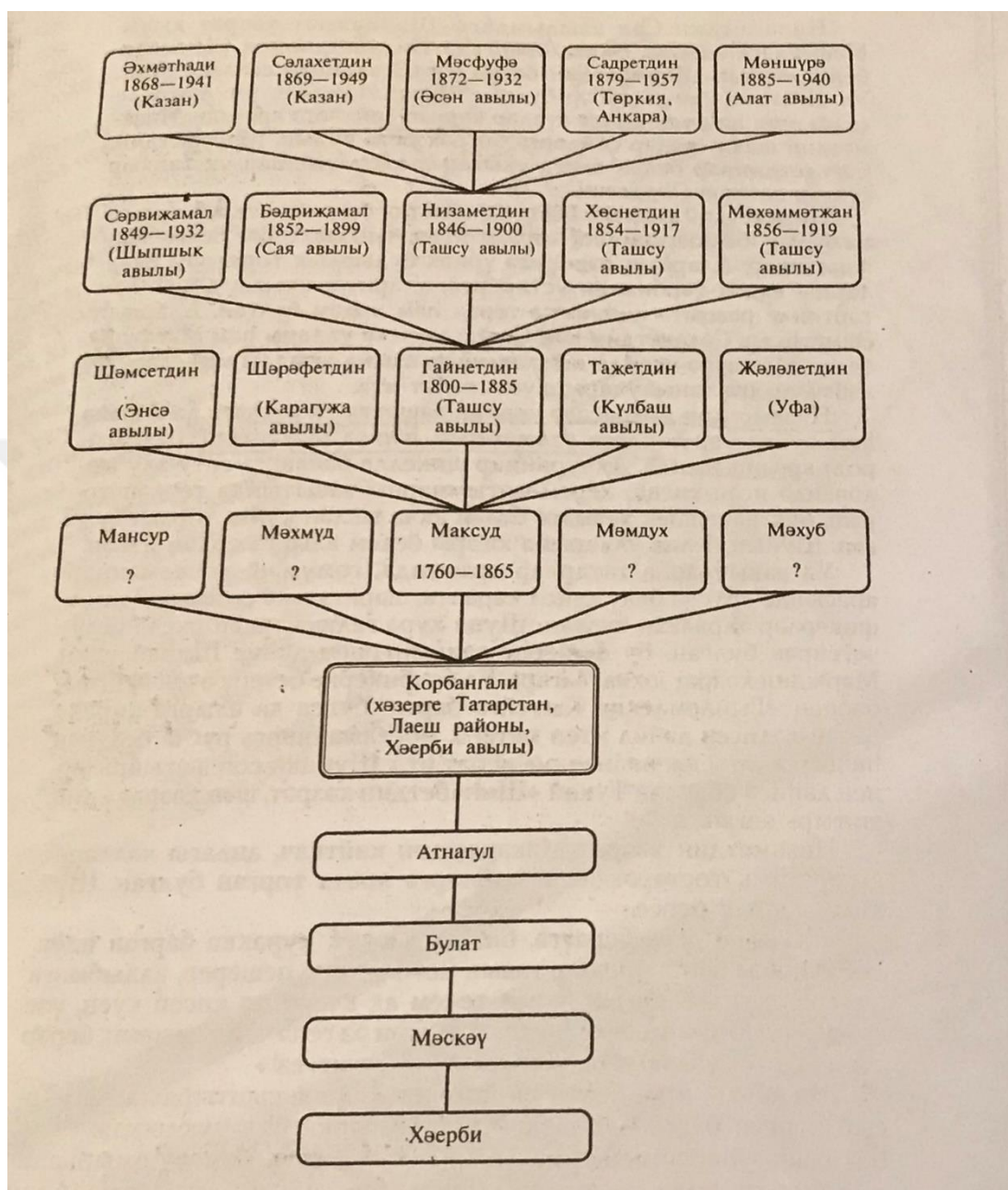
[illegible]

Ek-13: Ahmed Hadi Maksudi'nin ilk kitabı *Muallim-i Evvel*.

Ek-14: Ahmed Hadi Maksudi'nin *Mizanü'l-Efkâr* Kitabı

Ek-15: Ahmed Hadi Maksudi'nin Şeceresi

Kaynak: Gabdülhak Zebirov, *Maksud Baba Hem Maksudiler*, s.11.

برادر محترم هادی افندی!

آشایه مندرج کتابانی یولارو کیمی اوتتم

20 دان روسستان

~~20 توجان روسی~~

~~20 شریعت اسلامیه~~

15 استکمال

15 استفتاح

20 روسیه الفصاء

50 عبادات اسلامیه (که چرک توبله نای)

سنا استفتاح بول استکمالنی فیات موضوع له بول یازغانسز اولم

شوق کیمتوب، هیچ بولماسه، 20 تیندن یارکیم (30 لک عبادات غایقانه)

همه روسستاننی بودفده کیمین 60 لک یازنیم! چونکه اول

گردفده یلیدن زیاده کوندلکن حاله، بودفده ده بلکه بولم

کونجه سمن! بوسه بولم کتاب کیملوی بول مارینگ آغی سمن بولم

یبارم ان شاء الله تائیک کتابیم کیملوریم گنه کونه، نیاز محمد کیمافون

تالور قشماق!

نیمه بولم سوسی اسکول است بولم یازنیم!

ایمرا اولم کیم یازنیم! بولم یازنیم!

بولم کیم یازنیم! بولم یازنیم!

Ek-16: Niyaz Muhammed Süleymanov'un Hadi Maksudi'den bazı kitaplarını göndermesini istediği mektup.

Kaynak: Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü
Arşivi, F. 128, O. 3, D. 1.

Его Превосходительству
Господину Казанскому Губернатору

Учителя татарского языка и
вѣрученія во второй Казан-
ской гимназiи Ахмедъ-Гадіа
Низамутдиновича М а к с у-
д о в а /жительство въ 5 ча-
сти г. Казани на Большой мѣ-
щанской ул. въ соб. домѣ/

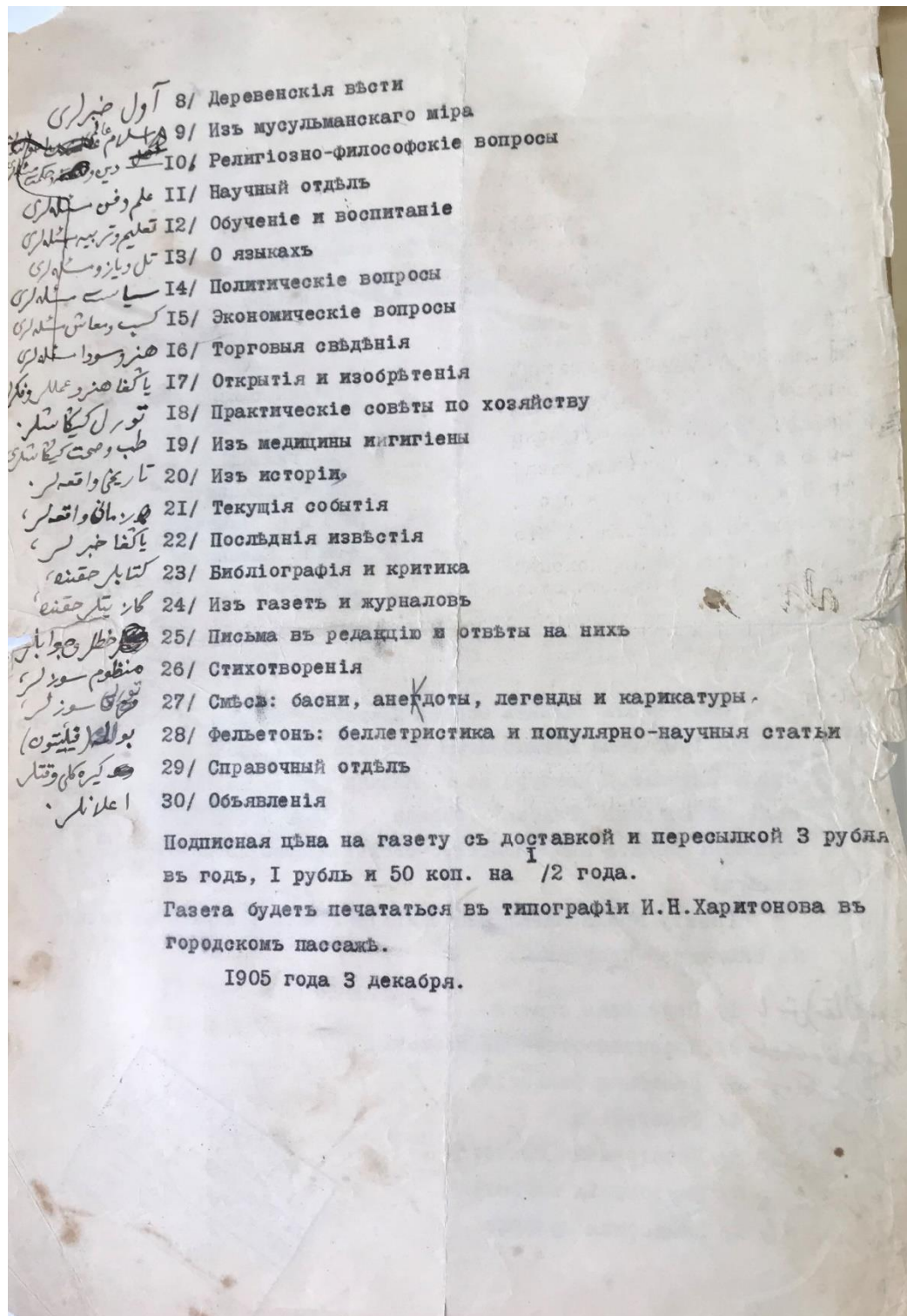
З А Я В Л Е Н І Е.

Имѣю честь заявить Вашему Превосходительству, что я съ 1-го
января 1906 года предполагаю издавать подъ своей редакціей безъ
предварительной цензуры въ г. Казани газету на татарскомъ языкѣ
подъ названіемъ „Юлдузь“ /Звѣзда/. О чемъ прошу Ваше Превосхри-
тельство выдать мнѣ слѣдующее свидѣтельство по новому закону о
печати.

Газету предполагаю выпускать въ свѣтъ три раза въ недѣлю
по слѣдующей программѣ:

1/ Передовая статья.	1/ <i>باشماق</i>
2/ Правительственныя извѣстія.	2/ <i>حکومت نظام خبرلری</i>
3/ Судебныя извѣстія.	3/ <i>حکم و حکم خبرلری</i>
4/ Телеграммы	4/ <i>تیلیگرام خبرلری</i>
5/ Иностранныя извѣстія.	5/ <i>جهت یورت خبرلری</i>
6/ Внутреннія извѣстія	6/ <i>جهت یورت خبرلری</i>
7/ Казанская хроника	7/ <i>قازان خبرلری</i>

Hadi Maksudi'nin Kazan Gubernatörlüğü'ne *Yıldız*'ın içeriğini bildirdiği arızası

(3 Aralık 1905).

Kaynak: Tataristan Cumhuriyeti Alimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü
Arşivi, F. 128, O. 1, D. 2.

ÖZGEÇMİŞ

Esra Şendere, 05.03.1994 tarihinde Ordu’da dünyaya geldi. İlköğretim ve lise öğrenimini İstanbul’da tamamladı. 2012-2016 yılları arasında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde lisans eğitimi aldı. 2016 yılında ise aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Programı’nda yüksek lisans eğitimine başladı.

